

અમર અપ્સરા ભાગ ૩જો.

મ.પ.એ પેલાન. એકે લ.થે કાંચા કયા અને "આવ, માન પ્રયત્ન!"
 એમ બેટી કહીને પોત તરફ આકર્ષે: અને થેડી કાંચામાં
 મળના નોંધેને. વિજય થયે ચક્રે !

[પૃષ્ઠ ૭૭ સુ]

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૅપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૪૮-૮૧ વર્ગિક

- પુસ્તકનું નામ ૨૪૫૨ ૨૫૫૨૧-૩

વિષય દે - : ૩

અમર અપ્સરા.

ભાગ ૩ નો.

(કામરૂ દેશની મહારાણીની અદ્ભુત વાર્તા.)

સંપાદક તથા પ્રકાશક,

બુકસેલર મહાદેવ રામચંદ્ર જગુષ્ટે,

ત્રણ દરવાજા-અમદાવાદ.

આવૃત્તિ ૧ લી.

પ્રત ૪૦૦૦.

મંચત ૧૯૮૬.

ષ. સ. ૧૯૩૦

અમદાવાદ-ધી ડાયમંડ બુબ્લિશ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં,
પરીખ દેવીદાસ જગનલાલે છાપ્યું. ડે. સલાપોસ રોડ.

કીંમત ૮ આના.

ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી ગ્રંથાલય

સંસ્કૃત અને લલિતા.

ભાગ ૧-૨-૩-૪-૫.

(સંપૂર્ણ સચિત્ર સાંસારિક નવલકથા.)

[લેખક: ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ.]

આ પાંચ ભાગની સંપૂર્ણ નવલકથા લોકોમાં એટલી લોકપ્રિય થઈ છે કે તેના જૂદા જૂદા ભાગોની ઘણી આવૃત્તિઓ થઈ ચૂકી છે. તેમાં લતા અને લલિતા નામની બે ખુદેનો જૂદા જૂદા સંસ્કારમાં ઉછરીને કેવાં સુખ-દુઃખ ભોગવે છે, અદારના આડંબરી સુધારાથી નીતિની કેવી ખરાબી થાય છે, રાજખટપટ અને રાણીવાસના કાવા-દાવા કેવા હોય છે, સુર્યસિંદ, શોભના અને રમાની ત્રિપુરી કેવા વિવ્રજાણુ સંયોગોમાં વસે છે, દંભી ધર્મગુરુઓ કેવા હોય છે અને સંસારત્યાગી સાચા મહાત્માઓ કેવા હોય છે, તેના ખ્યાલ મુંદર રીતે આપવામાં આવ્યો છે. શુદ્ધ અને અશુદ્ધ પ્રેમનો ખ્યાલ તે ઉપરથી જરૂર આવે છે. સંસારી વિટખાણાઓમાં નીતિયુક્ત માર્ગનું જરૂર જ્ઞાન થાય છે. શૃંગાર અને કંઠણા રસથી ભરપૂર છે. આ નવલકથાને માટે વિદ્વાનોએ અને વર્તમાનપત્રોએ કેવા અભિપ્રાયો આપેલા છે. દરેક ભાગમાં ચાર ચાર મુંદર ફોટોગ્રાફીક ચિત્રો આપેલાં છે અને પુસ્તકો પાકાં સોનેરી નામવાળા પુંડાથી બાંધેલાં છે. પાંચે ભાગનું મૂલ્ય રૂ. ૮૫, પોસ્ટેજ વધારે.

મળવાનું ઠેકાણું:—

બુકસેલર મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે,

ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ.

અમર અપ્સરા.

ભાગ ૩ નો.

પ્રકરણ ૧ લું.

હાડકાં અને મુઠદાંની વચ્ચે !

ગુન્હેગારોને મહારાણી માયાની હજુરમાંથી “ મોતની ગુફા ” તરફ લઈ જવામાં આવ્યા પછી માયાએ પોતાનો હાથ હલાવીને મહારો કર્યો એટલે ગુફાની અંદર જેઓ જમીનદોસ્ત થઈને પડેલા હતા તેઓ બધા ઘેટાંના ટોળાની પેઠે ઘુંટણભેર ચાલતા થયા અને ગુફામાંથી બહાર નીકળી તેઓ માયાની દૃષ્ટિથી દૂર થયા ત્યારે જ ઊભા થઈને ચાલવા લાગ્યા. હવે ત્યાં હું, માયા અને તેના થોડા મુંઝાં દાસ-દાસીઓ રહ્યાં. કેટલાક દાસો અને અંગરક્ષકો પેલા ગુન્હેગારોને મોતની ગુફા તરફ લઈ ગયા હતા એટલે મહારાણીની હજુરમાં હવે થોડાજ માણસો રહ્યા હતા. આ લાગ સારો છે, એમ જોઈને મેં મહારાણીને વિનંતિ કરી કે-“ હે મહારાણી ! મારા બેટા લલિતની તખીયત બહુ બગડી ગઈ છે તો તેને સાજો કરવાને તું તેની પાસે આવીશ ? ” પણ મહારાણીએ આવવાની ના કહી અને કહ્યું કે “ તે સાંજસુધીમાં મરી જશે નહિ એ નક્કી છે કારણકે આ તોવથી માણસો દિવસે મરી જતા નથી પણ રાત પડતાં કે-રહવાર

પડતાં મરે છે. વળી માંદગી બરાબર રીતે પૂરી થાય તો વધારે સાફ કારણકે માંદગી પૂરી થયા પહેલાં હું તેને સાંજે કંઈ તેના કરતાં પૂરી થયા પછી હું મારી વિદ્યા અજમાવું તેમાં દર્દીનું વધારે હિત રહેલું છે.”

તેનો આવો જવાબ સાંભળીને હું ત્યાંથી ચાલ્યો જવા તૈયાર થયો, એટલામાં માયાએ મને કહ્યું: “હરપાળ! તું મારી પાછળ પાછળ ચાલ્યો આવ, હું તને કાંઈ અદ્ભુત વાતો કહું અને આ દેશની ગુફાઓની ખૂબીઓ બતાવું.”

તેની મુંદરતા અને તેનાં બીજાં આકર્ષણોથી હું મુગ્ધ બની ગયેલો હતો, એટલે તેની કોઈ પણ આજ્ઞાની મારાથી તેને ના કહી શકાતી નહિ; તેથી મેં તેની આજ્ઞા માન્ય કરીને તેની પાછળ પાછળ ચાલવા માંડ્યું. તે પોતાના તામ્ર પરથી ઉડી અને પોતાનાં મુંગાં દાસ-દાસીઓને ઇશારાથી કાંઈક સમજાવીને પોતે ચોતરા પરથી હેઠળ ઉતરી. ચાર દાસીઓએ હાથમાં મશાલો પકડી તેમાંની બે આગળ અને બે અમારી પાછળ પાછળ ચાલવા લાગી. બીજી બધી દાસીઓ અને દાસો ચાલ્યાં ગયાં.

તે બોલી: “હરપાળ! બોલ, હવે તને આ સ્થાનની બીજી નવાઇઓ અને ખૂબીઓ જોવાની ઇચ્છા છે? આ મોટી ગુફા જો; બોલ, આના જેવડી ગુફા તેં કોઈ વાર જોઇ છે ખરી? નહિ જ જોઈ હોય. આ અને આવી બીજી અનેક ગુફાઓ પૂર્વે આ સ્થળે રહેતી જાતિઓએ કોતરીને તૈયાર કરી હતી. તે જાતિઓ અહીંજ રહેતી હતી. તે જાતિઓ શુદ્ધિમાન અને અદ્ભુત શક્તિવાળી હશે તે વિષે શંકા નથી. ઇજ્ઞાના લોકોની પેઠે તેઓ પણ જીવતાં મનુષ્યો કરતાં મરેલાં મનુષ્યો વિષે વધારે વિચાર કરતા હશે. આ બધી ગુફાઓ, આ આલો, આ કોતરણી એ બધું તૈયાર કરવા કેટલાં માણસો રોકાયાં

હશે અને તેમને તે માટે કેટલો વખત લાગ્યો હશે, તેની તું કંઈ કલ્પના કરી શકે છે ? ”

“ લાખો માણસોએ હજારો વર્ષો સુધી કામ કર્યું હશે. ” એ જવાબ આપ્યો.

“ ત્યારે હરપાળ ! હું ધારું છું કે અહીં વસી ગયેલી જાતિઓ કદાચ હિંદમાં થયેલા મદાભારતના યુદ્ધની પણ પહેલાંની હશે. આ બધી કોતરણીમાં ચિત્રલિપિ છે અને તે તીમેટ તથા ચીનની લિપિ-ઓને વધારે મળતી આવે છે એટલે અહીં હિંદ અને ચીનની સંસ્કૃતિના મિશ્રણ રૂપ જાતિઓ થઈ ગઈ હોય તો નવાઈ નથી. આ ચિત્રલિપિમાં કરવામાં આવેલું લખાણ હું કાંઈક-કાંઈક ઉકેલી શકું છું. જો, આ ગુફા એ લોકોએ છેલ્લામાં છેલ્લી કોતરી કાઢી હોય એમ લાગે છે. ” એમ કહીને માયાએ પોતાની મૂંગી દાસીઓને ઈશારત કરી એટલે તેમણે પોતાના હાથમાંની મશાલો ઉગ્રી ધરી રાખી અને તેના પ્રકાશમાં જોવામાં આવ્યું કે પેલા ચોતરાની ઉપરના ભાગમાં એક વૃદ્ધ પુરુષની આકૃતિ કોતરી કાઢવામાં આવેલી હતી. તે પુરુષ એક તખત ઉપર બેઠો હતો. તેના હાથમાં દંડ હતો. તે કોઈ રાજાની આકૃતિ હોય એવું મને લાગ્યું. એ પુરુષના તખતની હેઠળ ચિત્રલિપિમાં કાંઈ લખાણ કોતરવામાં આવ્યું હતું. આ લખાણનો અર્થ માયાએ મને કહી સંભળાવ્યો તે નીચે મુજબ છે :

“ કામરૂપના રાજા તોરોની આજ્ઞાથી આ ગુફા કોતરવામાં આવી છે અને ત્રણસો વર્ષ સુધી સેંકડો માણસોના શ્રમનું આ ફળ છે. પ્રજાનો આક્ષીર્વાદ રાજા તોરોની ઉપર ઉતરજો કે જેની મૂર્તિ અંધર કોતરવામાં આવી છે. ”

માયા આગળ બોલી: “ હરપાળ ! આ રાજ આજથી કેટલાં વર્ષ અગાઉ થઈ ગયો હશે તે હું પણ જાણતી નથી. ત્રણ સો વર્ષની મહેનતે આ ગુફા કાનરાઈ છે તે જોનાં આ બધી ગુફાઓ પાછળ હજારો મનુષ્યોએ હજારો વર્ષો સુધી મહેનત કરી હોય એ માનવા જેવી વાત છે. આજથી એ હજાર વર્ષ પહેલાં મેં આ ગુફા જેવી જોઈ હતી તેવી જ તે અત્યારે પણ છે. આ ઉપરથી આ પ્રદેશ કેટલો જૂનો હશે, તેની સંસ્કૃતિ પણ કેટલી જૂની હશે તેનો કાંઈક ખ્યાલ આવશે. હવે તું મારી સાથે આગળ ચાલ. આ પ્રદેશના લોકોનું પતન કેવી રીતે થયું તે હું તને બતાવું. ” એમ કહીને તે આગળ ચાલી અને હું તેની પાછળ પાછળ ચાલ્યો. તે એક સ્થળે થેભી બધાં એક જોળ ખડક હતી અને તેની પાસે એક મોટું બાકોરું હતું. એ બાકોરાની હેઠળ બીજું બોંયરું અથવા ગુફા હશે એમ તુરત સમજી શકાતું હતું. માયાએ મને પૂછ્યું: “ બોલ, આ શું હશે તે તું કહી શકે છે ? ”

મેં જવાબ આપ્યો: “ હું કશું સમજતો નથી. ” એટલે તુરત માયાએ દારીઓને પ્રશ્નો કાઢી અને તેમણે મશાલો ઉંચી કરી. દિવાલો ઉપર પેટા લેખના જેવી જ ચિત્રચિપિમાં લાલ રંગની કાંઠ અક્ષરો લખેલા હતા તે ઉપર મારી નજર પડી. એ લખાણ ઘણું જૂનું હશે એમ દેખાતું હતું પરંતુ અક્ષરો હજી બરાબર ઓળખાય તેવા હતા. માયાએ તેનો ભાવાર્થ મને કરી સંભળાવ્યો.

“ હું કામરૂપનો ધર્મગુરુ આ લેખ રાજ તોરોની પછી છસો વર્ષ લખું છું. આજે કામરૂપનું પતન થઈ ચુક્યું છે, અને પતનના અવ-શેષો ઉપર મારા ઉદ્ધાર કાઢું છું. તેની ગુફાઓ હવે સતી પડી છે, તેનો વેપાર હવે જમીનદોસ્ત થયો છે, તેના લોકો મરી ખૂટ્યા છે. બધાં

એક વાર જમણુ જમાતાં અને નાચ ગ્રતા ત્યાં આજે વરુઓ અને
 ધુવડો ધુરકે છે. આ બધી ગુફાઓ હવે ભવિષ્યની જાતિઓને માટે
 ખંડેર રૂપે પડી છે. એ વર્ષ પહેલાં આ દેશ ઉપર કાળ ઉતર્યો. એવો
 રોગચાળો ચાલ્યો કે તેના પંજમાં નાના અને મોટા સૌ સપડાયાં.
 કામરૂપનાં નાનાં મોટાં ગામ ઉજ્જડ થઈ ગયાં કારણકે માણસો
 મરણુ પામવા લાગ્યાં હતાં. રાય અને રંક, સ્ત્રી અને પુરુષ. બાળક
 અને વૃદ્ધ સૌ એકદમ કાળાં પડી જતાં અને મરણુ પામતાં. આ
 મહામારીથી રાત અને દિવસ મરણુ થવા લાગ્યાં અને જે થોડાં
 જીવતાં રહ્યાં તેઓ પાછળથી દુકાળને લીધે મૂચ્યાં. મરેલાંનાં મુડદાંને
 દોહાયા વિના આખાદ રીતે જળવી રાખવાનો રીવાજ હોવા છતાં
 માણસો એટલાં બધાં મરતાં કે તે બધાંને જળવી રાખવાનું બની
 શક્યું નહિ એટલે આ હેતુના બોંયરામાં ખાંકાવાટે મુડદાંઓને એક
 પછી એક નાંખી દેવામાં આવ્યાં. બીજું કશું નહિ તો તેમનાં હાડકાં
 જળવાઈ રહે એટલું એ બસ છે એમ માનીને આમ કરવામાં આવ્યું.
 હવે હું એકલો માત્ર આ આખા દેશમાં જીવતો છું એમ હું માનું
 છું. બીજું કોઈ અહીં જીવતું હોય તો તેની મને ખબર નથી, પરંતુ
 ઘણું કરીને કોઈ જીવતું નથી. મારું શરીર કાળું પડતું જાય છે અને
 હું પણ હવે મરી જઈશ, પરંતુ હું આ માત્ર મારા હૃદયનું દુઃખ
 દર્શાવવાને જ લખું છું. અરેરે કામરૂપ પડ્યો, સુંદર સ્ત્રીઓ, તેના
 પુરુષો, તેની આખાદી, તેની વિદ્વાઓ, બધાનો નાશ થયો ! ”

આ લેખનો લાવાર્થ સાંભળીને મેં આશ્ચર્યથી નિસાસો નાંખ્યો.
 આખા દેશનો દરેકે દરેક માણસ મરણુ પામ્યા પછી એકજ જીવતો
 રહેલો માણસ આવો લેખ લખીને મૂકતો જાય એ વિચારથી હું મં-
 ત્રમુગ્ધ બની ગયો. અહા ! આ વિશાળ ગુફામાં એ એકલા માણસે

કોઇ જાડના રસથી આ અમર અક્ષરો લખ્યા હશે, ઉડા નિસાસા નાંખ્યા હશે, અને પોતાના દેશની પ્રજાના સર્વનાશ ઉપર ઉનાં આંસુ સાર્યા હશે, ત્યારે તેના અંતરમાં દુઃખની કેવી જવાળા ભમુકતી હશે તેનો વિચાર મને વારંવાર થવા લાગ્યો.

માયા મારા ખભા ઉપર હાથ મૂકીને બોલી: “ હરપાળ ! આવી કાંઈ કાંઈ જાતિઓ કામરૂપમાં વસી હશે અને નાશ પામી હશે, કાંઈ કાંઈ સંસ્કૃતિઓ તે લાવી હશે અને મૂકી ગઈ હશે એમ તને હવે નથી લાગતું ? ”

“ મહારાણી ! અત્યારે માફ મગજ ખેંચે મારી ગયું છે. આ દેશના જૂતકાળના વિચારમાં માફ મગજ ગુમ થઈ ગયું છે એટલે હું બીજું કશું વિચારી શકતો નથી, માયા ! દુનિયાં ધણી-ધણી જુની છે એ વાત તો સાચી ! ”

“ હા, ખરાબર. દુનિયા ધણી જુનીજ છે. કાળનો પ્રવાહ વહેતો જાય છે, જૂના યુગો આથમે છે, નવા યુગો આવે છે અને તેની સાથે નવી જાતિઓ અને નવી પ્રજાઓ પણ આવે છે. તેમની કળા, કારીગરી અને વિદ્યાઓમાંનાં કોઈ અવશેષો ટકે છે અને કેટલીક વાર તો કશુંએ ટકતું નથી અને તેમનું સ્મરણ પણ કાળના પ્રવાહમાં ધસડાઈ જાય છે. આવી ધણી જાતિઓમાંની આ પણ એક જાતિજ હશે. એની જાતિઓમાંની કોઈ આવી ગુફાઓ કોતરે છે તો તેમનાં સ્મરણો રહે છે, નહિતો કશું સ્મરણ રહેતું નથી. અને જો ધરતીકંપ થાય કે સાગર ધસી આવે તો આવી ગુફાઓ પણ નાશ પામી જતાં વાર લાગે નહિ ! બુદ્ધ ભગવાન કહેતા તે પ્રમાણે આ જગતમાં કશું નવું છેજ નહિ, માત્ર પ્રત્યેક વસ્તુ રૂપાંતરને પામે છે. આ ધર્મગુરુનો લેખ વાંચ્યા છતાં આ પ્રદેશનાં બધાં

માણસો મરણ પામ્યાં હોય તેમ હું માનતી નથી. આ પ્રદેશમાં ઘણાં નગરો હતાં અને તેમાંનાં કોઈ કોઈ મહામારીથી મુક્ત રહ્યાં હશે. બીજી જાતના લોકો અહીં આપ્યા હશે અને અસલ વતનીઓની સ્ત્રીઓની સાથે પરણીને તેમણે નવી જાતિ ઉત્પન્ન કરી હશે એમ માની શકાય છે. આ જંગલી લોકો તેમનાજ વંશજો હશે તેથીજ જૂના વખતથી અહીંની સ્ત્રીઓ જદ્દગરણી હોય છે એવી માન્યતા ચાલી હશે આ બધાં મારાં અનુમાનો છે; સત્ય વાત હું શું જાણું ? મારી વિદ્યા બહુ હિંડા ભૂતકાળને નિરખી શકતી નથી. હવે તું ચાલ, પેલા બાંકોરામાંથી જે મુડદાં ભોંયરામાં બંડારી દેવામાં આવ્યાં હતાં તે સ્થાન હું તને બતાવું; એવું સ્થાન તારી જીંદગીમાં તને બીજે ક્યાંય જોવાનું મળશે નહિ.”

એક બાળુને માર્ગે હું આપાની સાથે સાથે ચાલ્યો. પછી એક પથરની સીઠી આવી તે અમે ઉતરી. એ સીઠીનાં પુષ્કળ પગથીયાં ઉતરીને અમે આશરે સાડેક શ્રીટ જેટલા ઉંડા ભોંયરામાં આવ્યાં. એ ભોંયરામાં દૂર દૂરનાં બાંકોરાં દ્વારા હવા આવતી હતી પણ એ બાંકોરાં મારા જોવામાં આવતાં નહોતાં. દાસીઓએ મથામો ઉચ્ચા ધરી એટલે તેના પ્રકાશમાં મેં એવો દેખાવ જોયો કે જેવો દેખાવ મેં મારી જીંદગીમાં બીજે ક્યાંય જોયો નથી. એક હિંડા અને વિશાળ ભોંયરાની કોરણ પર અમે ઊભાં હતાં. એ ભોંયરાને એક ખાડો પણ કહી શકાય કે જે ખાડો કેટલો ઉંડો હશે તેનું અનુમાન મારાથી કરી શકાતું નહોતું. એ ખાડાની ફરતી નીચી દીવાલની કીનારી બાંધવામાં આવેલી હતી. ખાડામાં શું હતું ? કેવળ હાડપીંજરોનો દમ્બો ! હજારો હાડપીંજરોનો એ દમ્બો હશે ! ખાડો બરાબ જવા ઉપરાંત તેની કોરણની ઉપરથી પણ એ દમ્બો ઉંચો ચડેલો હતો અને

ભોયરાની ઉપરની છતની લગોલગ પહોંચેલો હતો !! એ છતની અંદર પેલું બાકેઈ હતું કે જેની વાટે ભોંયરાની અંદર મુઠ્ઠાને નાંખવામાં આવ્યાં હતાં. આટલાં બધાં હાડપીંજરોના ઢગલાનું દરય કેટલું ભંયકર હોય તે કહેવાની જરૂર નથી. કેટલાંક હાડપીંજરો ઉપર તો હજી ચામડી પણ વળગી રહેલી હતી અને એવાં મુઠ્ઠાં એ સફેદ હાડકાંના ઢગમાંથી અમારી સામે ટગર ટગર જોઈ રહ્યાં હોય એવું લાગતું હતું. આ બધું જોઈને હું અંતરથી ધ્રુજવા લાગ્યો. મારાં રોમ ચરચરવા લાગ્યાં. મારાથી હમણાં બચતી ચીસ પાડી દેવાશે એમ મને લાગ્યું. અંટલામાં તો એક ખોપરી એ ઢગલામાંથી દડદડ કરી નીચે ધસી આવી અને તેને અવાજ સાંભળતાં મને ભ્રમ થયો કે મારી માનસિક નબળાઈ ઉપર જાણે કોઈ અદૃશ્ય કરી ન રહ્યું હોય ! હું કોરણથી બે ડગલાં પાછળ હટી ગયો.

મેં કહ્યું: “ હવે ચાલો આપણે અહીંથી જઈએ. આ બધાં હાડપીંજરો પેલી માદમારીમાં કાળને મુખે પડેલી આખી જાતિનાં માણસોનાં લશે, નહિ વાર ?” એમ કહીને મેં ચાલવા માંડ્યું.

માયા બોલી: “ હા. વળા આ દેશના લોકો ઇજીપ્તના લોકોની પેઠે મુઠ્ઠાંઓ જળવી રાખવાની કળા પણ સારી પેઠે જાણુના હતા. મુઠ્ઠાંઓ જળવી રાખવાની બેઉ દેશોની કળામાં મોટો ફેરફાર હતો. આ દેશના લોકો મુઠ્ઠામાં કોઈ પ્રવાહી વસ્તુની પીચકારી મારતા, તે પ્રવાહી વસ્તુ દરેક અંગમાં પહોંચતી અને તેથી મુંડદું કોહાઈ ગયા વિના જેમનું તેમ આબાદ રહેતું. પણ રહે, હું તને તે બતાવું.” એમ કહેતી માયા જરા આગળ જઈને એકાએક એક નાના બારણા પાસે થોભી અને તેણે દાસીઓને પોતાની મથાલો ધરવા ઇશારત કરી. અમે એક નાના ઓરડામાં દાખલ થયાં. એ ઓરડો

મારા સુવાના ઓરડાના જોવોજ હતો, માત્ર ફેરફાર એટલો હતો કે તેમાં એકને બદલે બે પથરના બાજદ જેવા ઉંચા નાના ચોતરા હતા. એ ચોતરા ઉપર બે મુડદાઓ હતાં જેની ઉપર પીળા રંગનું ધાસનું બારીક કપડું ઓઢાડેલું હતું. તે ઉપર બારીક રજ છવાઇ મૂએલી હતી. કેટલાએ વર્ષોની એ રજ હશે, પરંતુ વર્ષોના પ્રમાણમાં બહુજ આછી રજ હતી, કારણકે આ સ્થળે રજ બહુ પડે એવું કશું હતું જ નહિ. અહીં કેટલાંક ચિત્રકામવાળાં વાસણો જ્યાં ત્યાં પડેલાં હતાં પરંતુ અશ્વંકારો, ધરણાં કે હથિયારો નહોતાં.

માયા બોલી: “હરપાળ ! એ વસ્ત્રો ખસેડી નાંખ.” મેં તેમ કરવાને હાથ એક વાર લાંબાવ્યો, પરંતુ તુરત પાછો ખેંચી લીધો, કારણકે વસ્ત્ર ખસેડતાં મને કાંઈક ભય લાગ્યો. એ વસ્ત્રોની હેઠળ બીજાં વધુ બારીક વસ્ત્રો લપેટેલાં હતાં. એ બારીક વસ્ત્રો પણ માયાએ કાઢી નાંખ્યાં, અને મારી છાંદગીમાં પહેલીજ વાર મેં એ હજારો વર્ષોનાં જળવી રાખેલાં મુડદાં તેના અણીશુદ્ધ સ્વરૂપમાં જોયાં. એમાંનું એક મુડદું સ્ત્રીનું હતું. સ્ત્રી પાંત્રીમેક વર્ષની વયની હોય એમ લાગતું હતું અને ખરેખર તે એક સુંદરી પણ હતી. તેની આંખો, પોપચાં, બમર, નાક, ગાલ, છત્યાદિ સ્પષ્ટ હતાં. કોઈ જીવતી સુંદરી ઉંઘમાં પડેલી હોય એવોજ એ મુડદાનો દેખાવ હતો. તેના વાળ છુટા હતા અને એક હાથને ઓશીકું બનાવીને તે સૂતી હતી. તેની બાજુએ એક નાનું બાળક સૂતેલું હતું. દેખાવ બંધકરે હોવા છતાં મધુર-શાગતો હતો. એ સ્ત્રી ઉંઘતી નથી પણ મૂએલીજ છે એવું બાન થતાં મારી આંખમાં આંસુ ઝમવા લાગ્યાં. હજારો વર્ષ પહેલાંના કોઈ સુખી ઘરની એ ગૃહિણી હશે, અને પોતાના વહાલા બાળકને લઇને જ તે મૃત્યુશય્યામાં સૂતી હશે એવું બાન આ

દેખાવ જોતાં થતું હતું. ઇતિહાસકાર ઇતિહાસગ્રંથનાં પાનાં ઉપર લખે તે કરતાં આ અવશેષો તે સમયના ઇતિહાસને વધારે સ્પષ્ટાકારમાં દૃષ્ટિ સમીપે રજૂ કરતાં હતાં. મેં અતિ માનપૂર્વક તેની ઉપર પાઞ્ચ વસ્ત્રો કાંકમાં અને ઉડો નિસાસો નાખનાં વિચાર થવા લાગ્યો કે, અરેરે ! આવી સુંદરી શું યુવાન વયમાં કુત્તની પેઠે કરમાઈ જવાનેજ સરળાઈ હશે ? પછી હું બીજા મુઠ્ઠા પાસે ગયો. અને તેની ઉપર ઓઢાડેનું વસ્ત્ર ખસેડ્યું. તે એક પ્રૌઢ વયના પુરુષનું મુઠ્ઠું હતું. તેને લાંબી ઢાઢી હતી અને સફેદ વસ્ત્રો પહેરાવેલાં હતાં. મેં ધાર્યું કે આ પુરુષ પેલી સુંદર સ્ત્રીનો પતિ હશે અને તે પણ તેની પછી કેટલાંક વર્ષ જીવીને પોતાની પત્નીની પાસેજ મૃત્યુશય્યામાં સૂતો હશે.

અમે એ ઓરડામાંથી નીકળીને બીજા ઓરડામાં ગયાં. ત્યાં જો જો મેં જોયું તે બધાનું વર્ણન કરવા બેસું તો પાર ન આવે. એવા દરેકે દરેક ઓરડામાં જાળવી રાખેલાં મુઠ્ઠાઓજ હતાં અને તેની સંખ્યા કેટલી હશે તે કહી શકાય તેમ નથી. જ્યારથી તે મુઠ્ઠાંઓને અહીં જાળવી રાખવામાં આવ્યાં ત્યારથી આજસુધી કોઈએ તે ખસેડ્યાં કે હલાવ્યાં-ચલાવ્યાં હોય તેમ લાગતું ન હતું. આ બધાનો ખાલ આપણે બેસું તો તેનું એક જૂદુંજ પુસ્તક બરાબ.

લગભગ બધાં મુઠ્ઠાં હજારો વર્ષનાં જૂનાં હોવા છતાં તદ્દન સંપૂર્ણ હતાં : એવાં તાજાં દેખાતાં હતાં કે જાણે આજેજ મરી ગયેલાં માણસોના તે હોય ! એ એકાંત ગુફાઓમાં તેની ઉપર કાળની જરા પણ અસર લાગી ન હોય તેવાં તે દેખાતાં હતાં. ઠંડી, ભેજ કે ગરમી એ કશાની અસર તેમની ઉપર થઈ નહોતી. એવાં સુંગધી-દ્રવ્યો તેમાં ફાખલ કરવામાં આવ્યાં હતાં કે જેથી તે કોહાઈ કે ગંધાઈ ઉઠેલાં નહોતાં અને તાજાં જ માલૂમ પડતાં હતાં. છતાં

કોઇ કોઇ મુડદાં બગડેલાં પણ્ય હતાં. આ બગાડો ઉપરથી જોતું જણાતો ન હતો. ચામડી આબાદ હતી પરન્તુ આપણે તેની ઉપર આંગળી દબાવીએ તો એવું જણાય કે જાણે અંદરનું માંસ કેવળ રાખરૂપ બની ગયું હોય ! માયાએ મને કહ્યું કે આ ખામીનું કારણ એ હતું કે એ મુડદાંને જાળવી રાખવા માટેની ક્રિયા કરવામાં કાંઇ ઉનાવળ થઇ હોય અથવાતો તેમાં દાખલ કરવામાં આવેલા પદાર્થોમાં કાંઇ ખામી હોય. કેટલાંક મુડદાં માત્ર એક જાતના ઝાડના રસમાંજ બોળાને જાળવી રાખવામાં આવતાં અને તે મુડદાં બરાબર જાળવાતાં નહિ. એવાં ઝાડ આગલા વખતમાં કામરદેશમાં થતાં અને તેનો ઉપયોગ માત્ર સારાં મનુષ્યોનાં મુડદાં જાળવી રાખવા માટેજ કરવા માટે તે ઝાડનું સારી પેઠે રક્ષણ કરવામાં આવતું. રાજાની આજ્ઞા વિના તે ઝાડનો ઉપયોગ કોઇ કરી શકતું નહિ. મુડદાંમાં પીચકારીથી જે દવા દાખલ કરવામાં આવતી તે દવા એ ઝાડનાં મૂળમાંથી તૈયાર કરવામાં આવતી.

જે મુડદાંની છેલ્લી પથારી અમે જોઇ તે વિષે થોડું વર્ણન અહીં કરવું જોઇએ. તે પથારીમાં બે મુડદાં હતાં અને તેને પાસે પાસે સુવાડવામાં આવેલાં હતાં. તેની ઉપર ઓઢાડેલાં કપડાં જે ખેંચી લીધાં એટલે જણાયું કે એક જુવાન અને એક યુવતી બેઠે એક બીજાને બાથ ભીડીને સૂતેલાં હતાં ! સ્ત્રીનું મસ્તક પુરૂષના હાથ ઉપર ટેકવેલું હતું અને પુરૂષ સ્ત્રીના કપાળ ઉપર ચુંબન લઇ રહ્યો હતો. મેં પુરૂષનો ઝબ્બો જરા ખસેડીને જોયું તો જણાયું કે તેની છાતીમાં કટારનો ધા વાગેલો હતો, અને તેવોજ ધા સ્ત્રીના સ્તન હેઠળ કાળજી ઉપર લાગેલો જણાતો હતો. આ બેઠેનું જોડું કટારના ધાથીજ મરણ પામ્યું હશે એમ તુરત સમજી શકાતું હતું. પથારી

ઉપરની ખડકમાં કાઠ અક્ષરો ફાટરેલા હતા. જેનો અર્થ માયાએ મને સમજાવ્યા કે તે શબ્દો “ મૃત્યુમાં પરણેલાં ” એ મુજબ હતા. આ સુંદર સ્ત્રી અને પુરૂષના જોડાના જીવનનો ઇતિહાસ શો દશે ? તેઓ મૃત્યુ પામતાં છતાં કેમ છૂટાં નહિ પડ્યાં હોય ? આ વિષે મને વિચાર થતા લાગ્યો.

મેં મારી આંખો ખંધ કરી અને વિચારને આધારે કલ્પના પાંખો ફફડાવતાં ઉડવા લાગી અને સેંકડો વર્ષોનો કાળસાગર તરીકે તેની પેલે પાર આવેલા દરયને જોવા લાગી. અદા ! જાણે કે હું એ જીવંતજાનો દેખાવજ મારી દૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યો હોઉં એવો મને સંપૂર્ણ ખાસ થતા લાગ્યો ! જાણે આ સુંદર બાળાના સોનેરી વાળ તેના સફેદ વસ્ત્ર ઉપર થઈને નીચે ઝુલી રહ્યા છે. એ વિશાળ ગુફામાં જોમેર લાગી દાઢીવાળા સેનિકો શસ્ત્રાસ્ત્રો સજીને ઉમરાઈ રહ્યા છે અને જે પથરના ચોતરા ઉપર બેસીને માયાએ ન્યાય તોળ્યો હતો તે જ ચોતરા ઉપર એક જગ્મો પહેરેલો પુરૂષ ઉભો છે. એક-દમ એક પુરૂષ જાંબલી રંગના જગ્મ્યામાં સજ્જ થઈને આવે છે અને તેની આગળ તથા પાછળ તેના સાથીઓ અને સુંદર સ્ત્રીઓ લમગીત ગાતાં ગાતાં આવે છે. પેલી સુંદર બાળા તેને જોઈને ધ્રુજ ઉઠે છે, તેનાં ગાત્રો દંડાં પડી જાય છે. લોકોના ટોળાની ગીદીમાંથી એકાએક એક કાળા વાળવાળો જીવાન કુદી પડે છે અને લાંબા વખતથી જીવાયલી એ બાળા ઉપર પોતાનો હાથ મૂકે છે અને તેના શીઝા પડી ગયેલા ગાલ ઉપર ચુંબન લે છે. બાળાના વદન ઉપર લાલ સુરખી તરી આવે છે. તુરતજ ઘોંઘાટ અને તોફાન જાગે છે. તત્કારે ઉછળે છે અને પેલા જીવાનને એ બાળાના બાહુપાશમાંથી જોરથી છૂટી કરવામાં આવે છે. લોકો જીવાનના કલે-

જામાં કટાર ઘોંચી દે છે કે તુરતજ પેલી બાળા એક ચીસ નાંખતી એ જીવાનના કમરપટામાં ખોસેલી કટાર ખેંચી કઢીને પોતાના કોમળ કસેજામાં જ હુલાવે છે. જીવાન અને બાળા બેઉ બેભાન થતાં ભોયે પટકાઘ પડે છે. હવે ચોમેર વિલાપનો ધ્વનિ ઉઠે છે અને તે સાથેજ મારી દષ્ટિ સમીપેનું અદૃશ્ય દર્શન અળપાઈ જાય છે. આ અદૃશ્ય દર્શનની વાત કેટલાકને વિચિત્ર લાગશે પરંતુ ખરેખર એ દર્શન કેવળ સ્વપ્ન નહોતું. મારી ખુલ્લી આંખે મેં એ દૃશ્ય જોયું અને એક ક્ષણમાંજ તે પુરૂં થઈ ગયું. કદાચ એને કોઈ માફ સ્વપ્ન માનશે, પરંતુ સ્વપ્ન એ શું છે ? શું સ્વપ્ન એ સત્ય ઘટનાના ઓળાદૃપ નથી હોતું ?

આ દર્શન પસાર થઈ ગયું કે તુરત માયા એ બેઉ મુડદાને પુનઃ વસ્ત્રથી ઢાંકતી બોલી: “ જોયું આ મનુષ્ય પ્રાણીનું ભાગ્ય ? જેવી રીતે આ દંપતી મૃત્યુની શાન્ત નિદ્રા લઈ રહ્યું છે તેવી રીતે આપણે બધાં એક વાર એ શાન્ત નિદ્રા લેવાનાં જ છીએ ! હું આટલાં બધાં વર્ષોથી જીવું છું, જતાં હું એ એકવાર મૃત્યુની ગોદમાં સૂવાની છું. હા, તમારાં જેવાં થોડાં વર્ષોનાં મૃત્યુ મારે માટે નથી. તું મરીશ ત્યારપછી હજારો વર્ષે હું મરવાની, જતાં તારી પેઠે હું પણ મરવાની તો ખરીજ. કુદરતમાંથી મેળવેલા મારા જ્ઞાનના પ્રભાવથી હું આટલાં વર્ષો મૃત્યુને મારાથી દૂર જ રાખીને જીવું છું ખરી, તોપણ છેવટે હું પણ જ્યારે મરવાની જ છું, ત્યારે પછી બધાં વર્ષોનું જીવન પણ શા અથનું છે ? કાળના પ્રવાહમાં દસ હજાર વર્ષનો કે લાખ વર્ષનો માલો પણ શા હિસાબનો છે ? ગમે તેટલું લાંબું જીવન પણ સૂર્યના પ્રકાશમાં પીગળી જતા કુમસથી વધારે નથી ! હરપાળ ! મનુષ્યનું ભાગ્ય આવું છે ! ખરેખર, મૃત્યુ આપણને ઝડપવાનું જ અને આપણે

મૃત્યુની નિદ્રામાં દટાઈ જવાનાં. એટલું ખરું છે કે આપણે જરૂર પાછા એ નિદ્રામાંથી જાગવાનાં—નવો જન્મ લેવાનાં અને પુનઃ મૃત્યુની નિદ્રા લેવાના, અને કાળસાગરના વહેતા પ્રવાહમાં એ જન્મમરણનાં પુનરાવર્તનો થયાં જ કરવાનાં. ત્યાંસુધી આખી દુનિયાનો પ્રલય નહિ થાય અને આ દુનિયાની પેલે પારની દુનિયાનો પણ પ્રલય નહિ થાય, ત્યાંસુધી આ પુનરાવર્તનો ચાલવાનાં અને તેવા પ્રલય પછી જ આત્માનું પરમ તત્ત્વ માત્ર જીવંત રહેવાનું. આપણે બધાં માટે અને મૃત્યુ પામેલાં બધાંને માટે અંતની સ્થિતિ કેવી છે? એ અંત તે જીવન છે કે મૃત્યુ છે? અત્યારે તો મૃત્યુ એ માત્ર જીવનને અંતે આવનારી રાત્રિની નિદ્રા છે પરંતુ એ રાત્રિને અંતે આવતી કાલનું પ્રભાત જન્મવાનું અને પુનઃ રાત્રિ પડવાની! ત્યારે દિવસ અને રાત્રિ અર્થાત જીવન અને મૃત્યુ એ બેકેનો અંત આવશે અને જે કાળના પ્રવાહમાંથી તે જન્મ્યાં તેજ કાળના પ્રવાહમાં તે સમાઈ જશે, ત્યારે આપણી સ્થિતિ કેવી હશે, હરપાળ? એટલું બધું દૂરનું દર્શન કોણ કરી શકે? હું પણ એ દર્શન તો કરવા અસમર્થ છું!”

એકાએક સ્વર બદલાવીને તે આગળ બોલી: “હરપાળ! આ બધું તેં જોયે લીધું કે તારે આ ગુફાઓમાંની બીજી અદ્ભુત વસ્તુઓ હજી જોવી છે? જો તારી ઇચ્છા હોય તો હું તને બીજી આવીજ વસ્તુઓ બતાવું અને કામરૂદેશના જે રાજાના વખતમાં આ બધી ગુફાઓ કોતરવામાં આવી હતી તે રાજાનું મુડકું પણ બતાવું. એ પરાક્રમી રાજા પણ આજે ભૂતકાળની છાયાનું દર્શન કરાવતો ગાઢ નિદ્રા લઇ રહ્યો છે અને જીવનની સુદતાનું દર્શન કરાવી રહ્યો છે!”

મેં જવાબ આપ્યો: “ ઓ મહારાણી ! મેં બહુ-બહુ જોષ લીધું—હવે વધુ જોવાની મને ઇચ્છા નથી. અત્યારે તો હું આ દમ્પતીના મૃત્યુના શોકથી ઘેરાઈ ગયો છું. ખરેખર, મૃત્યુ લોકનું જીવન તદ્દન નબળું છે અને મૃત્યુનો ત્રાસ તેને બહુ પીડા ઉપજાવી રહ્યો છે ! મહારાણી ! હવે તું મને અહીંથી લઈ ચાલ ! ”

પ્રકરણ ૨ જી.

કંબલકુમારનો અવતાર !

મુંગી દાસીઓ મશાલો લઈને આગળ થઈ એટલે અમે તેમની પાછળ પાછળ ચાલ્યાં. ચાલતાં ચાલતાં અમે એક સીંદી પાસે આવ્યાં જે સીંદી પર ચડીને અમે મહારાણીનાં આવાસમાં આવ્યાં. આ ઝોરડો તેજ હતો કે જેમાં આગલે દિવસે બ્રામદેવ પશુની પેટે ચાર પગે ચાલતો ગયો હતો અને હું તેની સાથે બે પગે ચાલતો ગયો હતો. અહીંથી મહારાણીની રજા લઈને છુટા પડવાનો મારો ઇરાદો હતો, પરંતુ મહારાણીએ મને રજા આપી નહિ ! તેણે કહ્યું: “ નહિ, નહિ, હુરપાળ ! તું મારી સાથે અંદર ચાલ તારી વાતથી મને આનંદ મળે છે. હુરપાળ ! તું જરા વિચાર કરી જો; બે હજાર વર્ષથી આ મારા ગુલામો સિવાય અને મારા પોતાના આત્મા સિવાય બીજા કોઈન સાથે વાતચીત કરવાની તક મને મળી નથી; જોકે આ બધા વિચારોથી મને બહુ જ્ઞાન મળ્યું છે તથા ઘણાં ગુપ્ત રહસ્યો મારા મન સમક્ષ ખુલ્લાં પડ્યાં છે, તોપણ મારા વિચારોથી હું હવે કંટાળી ગઈ છું અને મારી આસપાસના આ બધા ગુલામોના

મંડળ ઉપર મને અણમો ઉપજે છે. મારી સ્મરણશક્તિ મારા મનને જે ખોરાક આપી રહી છે તે ખોરાક મને સ્વાદે કડવો લાગે છે અને માત્ર આશારૂપી દાંતથી જ તે ખોરાકને ચાવીને હું મળા હેઠળ ઉતારું છું. દવે, બેઠે માઈ મગજ એક જીવાન માણસના જેવું લીધુંછમ અને સુકામળ છે, તોપણ એ મગજ માત્ર વિચારો ને વિચારો કરી રહેનારી વ્યક્તિનું છે. તું મને જૂના વખતના તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અને વિદ્વાનો જેવો લાગે છે. તદ્દશીલામાં અને બીજાં રથગોમાં મેં જૂનકાળમાં એવા વિદ્વાનો તથા પંડિતો સાથે બહુબહુ વાદવિવાદો કર્યા છે. તેં પણ તત્ત્વજ્ઞાનનાં અને બીજી વિદ્યાઓનાં પુસ્તકોનો સારી પેઠે અભ્યાસ કર્યો હોય એમ મને લાગે છે. માટે તું મારી સાથે અંદર ચાલ. પડદો પાડી દે અને મારી ખાસે ખેસીને વાનો કર. આપણે થોડો ફળાદાર કરીશું અને મોજીલી વાતો કરીશું. જે હું મારો ધુંધટ ફરીથી ઉઘાડું છું. જૂના વખતના તત્ત્વજ્ઞાનીઓ પોતાના તત્ત્વજ્ઞાનને બૂલી જઈને જેવી રીતે મને અત્યંત સુંદર સ્ત્રી કહેતા, તેવી રીતે તું પણ મને સુંદર સ્ત્રી કહીશ તે હું જાણું છું.”

એમ કહેતાં જ માયાએ પોતાના શરીરની આસપાસનાં ખારીક સફેદ વસ્ત્રને હઠાવી દીધું અને જેવી રીતે સાપ પોતાની કાંચળી ઉતારી નાંખે છે ત્યારે તે ચક્રમતા સ્વરૂપમાં દેખાય છે તેવી રીતે એ વસ્ત્ર હેઠળ માયાનું રૂપસુંદર તેજસ્વી બદન ચમકવા લાગ્યું. તેણે પોતાની જાદૂજરી આંખો મારી સામે સ્થિર કરી અને એ સુંદર આંખોના બાજુ મને વીંધી નાંખ્યો ! અને પછી તે મધુર મધુર હસતી બી !

અત્યારે મેં તેને કાંઈક જૂદી જ જાતના તાનમાં આવી મએલી

જોઈ. તેના ઉડા-ઉડા મનનો રંગ બદલાતો જતો અને માલૂમ પડ્યો. બોંબરામાંના પેલા ખંડમાં કારમી બહુકી ઉઠતી જ્વાળાની સાથે સાથે તે જે શાપ અને ધિક્કાર પોતાની વૈરિણીની સામે વરસાવતી હતી તે વખતના જેવું ઉગ્ર તેનું મન અત્યારે નહોતું; પેલા જંગલી અપરાધીઓનો ન્યાય તોળતી વખતે તે જેવી ઠંડી અને ભયંકર લાગતી હતી તેવી દેખાતી નહોતી; અને પેલાં મુડાંઓની વચ્ચે તે જીવનના રહસ્યની જંભીર તથા ઠાવડી વાતો કરતી હતી તેના જેવું તેનું મન પણ અત્યારે માલૂમ પડતું નહોતું. અત્યારે તો તે ઉત્સાહથી ચમકતી કાંધ કાંધ નખરાં કરતી અને નપસ્વી મુનિનો નપોભંગ કરવાને આવેલી રમણીય અપ્સરાના જેવી અને દેખાતી હતી! તે મધુરું મધુરું હસતી હતી, હિંચા-નીચા બાસ લેતી હતી, અને પોતાની મોહક આંખોમાંથી મારી સામે તીરતી ટ્વિષ્ટ કરતી હતી. તેણે પોતાનો લાંબો કેશગુચ્છ વીખેર્યો અને તેમાંથી અજળ જેવી મુગંધ ચોપાસ પ્રસરી રહી. તેની ઉગ્રતા, ક્રૂરતા અને જ્ઞાનજંભીરતા અત્યારે ચાલી ગઈ હતી અને એક મનોહર સુંદરીના સુકોમળ ભાવોમાં તે સ્નાન કરી રહી હતી. તેના મૃદુ સ્મિતમાં વિલાસપ્રિયતા દેખાતી હતી તે જોઈને અને વિચાર થતો હતો કે થોડી વાર પહેલાં મનુષ્ય જીવનની અસારતા વિષે મુડાંઓની વચ્ચે જે જ્ઞાનની વાતો તે કરતી હતી તે આ જ માયા હશે કે કોઈ ખીજ ?

“ માટે, હરપાળ ! તું આવ અને એવી રીતે બેસ કે બેઠાં બેઠાં તું અને બરાબર જોઈ શકે. તને યાદ છે ને ? તારી ઇચ્છા જ અને જોવાની હતી અને તે જોવાથી તારા અંતઃકરણમાં આશા-નિરાશાની આગથી દુઃખ થાય તો તેમાં મારો કશો વાંક નથી; તારા જીનમાં એવું કંઈ આવે કે તારી નજર મારી ઉપર પડી તેને બદલે

તો તું વહેલો નૃન્યુ પામ્યો હોત તો સાહે, તો તે માટે કાંઈ મારો દોષ નથી ! ત્યાં તું બેસ. અત્યારે મને મારી મુંદરતાનાં વખાણ મમે છે, તો તું કહે—શું હું ખરેખર એક મુંદરી નથી ? જવાબ આપવામાં કાંઈ ડિતાવળ કરવાની જરૂર નથી. મારા એકે એક અંગ અને ઉપાંગને એક વાર તું બરાબર નીરખી લે. મારા દેહની એકંદર રમણીયતાનો વિચાર છોડીને મારા હાથ, પગ, વાળ, નાક, આંખ, ગાલ, કાન, બવા, ચામડીની સુકામળતા, એ બધા ઉપર વિચાર કર અને પછી મને જવાબ આપ કે તેં મારા જેવી રૂપમુંદરી કોઈ સ્થળે જોઈ છે ? એટલુંજ નહિ પણ મારી રમણીયતાનો એક અણુ પણ જેનામાં હોય એવી કોઈ મુંદરી તારી દષ્ટિએ પડી છે ? હવે લાવ તારો હાથ; મારા સુકામળ ગાલ પર, મુંવાળા કેશ પર, મારી નાળુક કમર પર, મારા નરમ સાથળ પર તારો હાથ ફેરવી જો, દબાવી જો, અને પછી મને જવાબ આપ કે આવી સર્વાંગમુંદરતા કોઈ વાર તારી કલ્પનામાં પણ જન્મ પામી છે ? ” આમ કહેતાં ખરેખર તેણે મારો હાથ પોતાના હાથમાં લઈને પોતાનાં જૂઠાં જૂઠાં અંગો પર મારા હાથને ફેરવાવ્યો, દબાવ્યો, મારાં આંગળાંને ગલગલી થતી હતી તેની પણ તેને સમજ પડી ગઈ !

આ બધું જોઈને હું ચરમાઈ જવા લાગ્યો. હું એક પુરૂષ હતો, પણ તે તો સ્ત્રી કરતાં વિશેષ કોઈ દેવી રમણી હતી; પ્રભુ જાણે તે કદાચ અપ્સરા હશે ! પણ તત્ક્ષણ હું તેની પાસે ધ્રુંટણે પડ્યો અને મનમાં ગુંચવાતો—ગુંચવાતો બોલ્યો : “ બહુ થયું, ઓ મહારાણી ! હું તારો સેવક છું, તને વશ થઈ ચૂકેલો તારો દાસ છું ! આવશકિતને મેં કોઈ વાર પૂછ નથી, પણ હું તને પૂછું છું ! જો તું હા કહે તો આ મારો અમર આત્મા તને પરણવાને માટે તારા પદ

કર્યાન કરી દેવા હું તૈયાર છું ! અને તને પ્રાપ્ત કરવા માટે કોણ પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરવા તૈયાર ન થાય ? ”

ક્ષણભર માયા જરા આશ્ચર્ય પામેલી દેખાઇ; પછી તે ધીમુંધીમું દસવા લાગી અને છેવટે આનંદમાં આવી જઇને તેણે તાળી પાડી.

તે બોલી: “ અરે હરપાળ ! આટલી બધી ઉતાવળ શી ? આટલી વારમાં જ તું મારી સમક્ષ ઘુંટણીએ પડી માથું નમાવી ચૂક્યો ? આટલા બધા યુગ આવ્યા અને ગયા પણ દશમુધી મેં કોઇ પુરૂષને મારી સમક્ષ માથું નમાવાને બિભેક્ષો મેં જોયો નથી. અત્યારે જેઓ માથું નમાવે છે તેઓ પુરૂષો નથી પણ હેવાન છે ! ખરેખર, પુરૂષ સ્ત્રી સમક્ષ માથું નમાવે એ દેખાવ એક સ્ત્રીના હૃદયને તો બહુ મમે-માનિનીઓની માનાલિલાપા તો એ રીતે તમ થાયજ, અને મને પણ તેથી આનંદ કેમ ન થાય ? બોલ, હવે તું શું ઇચ્છે છે ? તું શું કરે છે તેનું તને જ્ઞાન નથી. હું તને કહી ચૂકી છું કે હું તારે માટે નથી; હું એકનેજ માટે નિર્માયલી છું અને તે સિવાય બીજા કોઇને માટે હું નથી. હરપાળ ! તું ડાહ્યો અને બહેલો તો છે, પણ તું મૂખાંધની પાછળ દોડનારો એક મૂર્ખો લાગે છે ! શું તું મને ચુંબન લેવા ઇચ્છે છે ? વાહ, જો તેથી તને આનંદ થતો હોય તો ચુંબન લે ! ” એમ બોલતી માયા મારી તરફ જરા નમી અને મારી આંખોની સાથે પોતાની તીવ્ર આંખોને મીલાવતી બોલી: “ તારી ઇચ્છા હોય તો ભણે ચુંબન લે ! ચુંબનથી કાંઈ માલ પર ગુમડાં થઈ જતાં નથી, માત્ર હૃદય ઉપરજ ચુંબન જખમ કરે છે ! પણ જો તું મને ચુંબન લઈશ તો હું તને ખરેખર કહું છું કે મારી પરના પ્રેમની જ્વાળાથી તારું હૃદય સેકાઈ જશે અને તું જરૂર મરણ પામીશ ! ” એમ કહેતાં તે હજી પણ મારી તરફ વધારે

નીચી નમી, એટલેમુઘી કે તેના સુંવાળા કેશ મારી આંખોની પાંપ-
 ભોને અડકવા લાગ્યા, અને તેનો સુગંધી ઉચ્છ્વાસ મારા મુખને સ્પર્-
 શ કરવા લાગ્યો. આથી હું ગભરાયો અને ખેલાન થવા લાગ્યો.
 પણ એકાએક મારા મનમાં બળ આવ્યું, હું ઉશ્કેરાયો અને માથાને
 મારા બાહુપાશમાં બાંધવા મેં મારા હાથ પહોળા કર્યા : તત્કાલ તે
 બદલાઈ ગઈ ! તેણે પોતાનું મ્હોં પાછું હઠાવી લીધું ! તેણે પોતાનો
 હાથ મારા માથા ઉપર ધર્યો અને મને લાગ્યું કે તે હાથમાંથી કશા-
 નો પ્રવાહ વહેતો હતો, તેથી મારું તપી મએલું મગજ ઠંડું થતું
 હતું, હું જાનમાં આવતો હતો અને હમણાં હું શી મૂર્ખાઈ કરી રહ્યો
 હતો તે જાણવાની શુદ્ધ બુદ્ધ મારામાં દાખલ થતી હતી !

માથા જરા કડકાઈથી ખેલી : “ બસ, હવે આ મૂર્ખાઈભરી
 રમત પૂરી થતી જોઈએ. સાંભળ હરપાળ ! તું જાણ અને પ્રમાણિક
 માણસ છે. હું તને બચાવી લેવા ઈચ્છું છું. પણ, દયાળુ બનવું એ
 એક સ્ત્રીને માટે કઠણ કામ છે. હું તને કહી ચૂકી છું કે હું તારે
 માટે નથી, તેટલા માટે મારી ગરથી તું તારા મનના વિચારોને
 હઠાવી લે, અને મારા માટેની બધી આશાઓ તું છોડી દે. તું નિ-
 રાશ થા, તો તે પણ સાઈ છે. હરપાળ ! તું મને બરાબર જાણખતો
 નથી. અત્યાર પહેલાંના દસ કલાકે જો તેં મને જોઈ હોત, તે વખ-
 તનો મારો ઉગ્ર ક્રોધ તેં જોયો હોત, તો તું બચથી દ્રુષ્ટને મારી
 પાસેથી ક્યારનોએ નાસી ગયો હોત. હું અનેક સ્વભાવની સ્ત્રી છું
 અને પેલા વાસણમાંના પાણીની પેઠે હું અનેક વસ્તુઓનાં પ્રતિબિં-
 બને મારા મગજમાં પાડી શકું છું. પરન્તુ એ પ્રતિબિંબો પસાર
 થઈ જાય છે એટલે હું તે ભૂલી જઈ છું. પાણીમાં જેમ અનેક
 પ્રતિબિંબો પડે છે પણ તે પસાર થઈ જતાં જેવું ને તેવું પાણીજ

રહે છે, તેમ હું મારા વિકારો પસાર થઇ ગયા પછી હુંજ રહું છું; મારા ગુણોમાં કશો તફાવત થતો નથી. તેટલા માટે હું કેવી દેખાઈ છું તે તરફ તું ધ્યાન આપીશ નહિ, કારણકે હું ખરેખર કેવી છું તે તું કદાપિ જાણી શકવાનો નથી. જે તું મને વધુ વખત પૂછીશ તો હું પાછો ધુંધટ પહેરી લઇશ અને પછી કોઇ વાર તું મારું મુખ જોઇ શકીશ નહિ. ”

હું ઉઠ્યો અને જે બાજુ પર તે બેઠી હતી તેને બોલે છે હું બેઠો, જનાં હું લાગણીઓના ઉભરાથી ધ્રુજી રહ્યો હતો. જેમ પવનનો ઝપાટો પસાર થઇ ગયા પછી પણ ઝાડનાં પાંદડાં કેટલીકવાર ધ્રુજી રહે છે, તેમ મારો હૃદયિક ઉન્માદ શમી ગયા પછી હું ધ્રુજતો હતો. મધ રાત્રે માયા મંત્રો બજાવેને અમિનવાળા ઉત્પન્ન કરતી હતી અને શાપનો વરસાદ વરસાવતી હતી તે દેખાવ મેં જોયો હતો પણ ભયને લીધે હું તે તેને કહેવાની હીમત ધરી શક્યો નહિ.

માયા આગળ બોલી: “લે, આ ફળ ખા ! મનુષ્યને માટે સાચો ખોરાકજ ફળ છે. આ બે હજાર વર્ષમાં હિંદુસ્તાનમાં શા શા ફેરફારો થયા છે, શા શા નવા ધર્મો નીકળ્યા છે, કેવી કેવી તત્વજ્ઞાનની શાખાઓ ફૂટી નીકળી છે, તે બધું તું હવે મને કહે. ”

હું હવે કાંઇક શુદ્ધિમાં આવ્યો હતો અને મનની નબળાઈને વશ થઇને મેં માયાને સુંબન લેવાની જે અધીરાઇ ખતાવી હતી તેથી મને શરમ આવતી હતી. હિંદુસ્તાનમાં છેલ્લાં બે હજાર વર્ષમાં નીકળેલા નવા ધર્મો અને તત્વજ્ઞાનની શાખાઓની વાત કહેતાં મેં તેને બૌદ્ધ ધર્મની તથા જૈન ધર્મની પડતીની વાત કહી, શંકરાચાર્યે હિંદુ ધર્મને પુનઃ પ્રબલિત કર્યો અને મુસલમાનો હિંદુમાં ધરલાગુ ધર્મ લાવ્યા તથા ખ્રિસ્તીઓ ખ્રિસ્તી ધર્મ લાવ્યા એ બધી વાતો

હતી. એ બધા ધર્મોના નત્વજ્ઞાનની કેટલીક ઉપલક્ષ્ય વાતો પણ મેં
હતી, પરંતુ તેનું ધ્યાન એ નત્વજ્ઞાન પર લાગ્યું નહિ. તે ધર્મો
સ્થાપનારાઓના વ્યક્તિત્વ વિષેની વાતો જાણવામાંજ તેને રસ પડતો
હોય એમ મને લાગ્યું.

તે બોલી: “ હાં હાં ! ત્યારે હિંદમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ અને ઇસ્લામ
ધર્મ એ બે નવા ધર્મો આગ્યા ! આ બેઉ ધર્મો વિષે મેં આજે પહેલીજ
વાર સાંભળ્યું. નવા ધર્મો જાગે છે અને જૂના ધર્મો જુલાય છે,
ધર્મોની સાથે સંસ્કૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે અને પસાર થઈ જાય છે !
આ બધા ધર્મોના ધર્ષણમાં દુનિયાને અને મનુષ્યસ્વભાવને માત્ર
ઢેલું પડે છે. અહા ! આ બિચારા ધર્મોનાં બોખા મનુષ્ય પ્રાણીને
કશે લાલ કરી દેવાનાં નથી; માત્ર મનુષ્ય એટલુંજ સમજે કે તેણે
પોતેજ પોતાની મુક્તિનો માર્ગ સાધવાનો છે—એ ધર્મો કશું કરી
દેવાના નથી, તો કેવું સારું ? મનુષ્યમાં જીવન છે, શક્તિ છે, સારું—
નરસું પારખવાની જુદી છે, પછી તેણે શા માટે ધર્મોનાં પૂંછડાં
પકડવાં જોઈએ ? શામાટે કોઈ અજ્ઞાણ દેવતાની પત્થરની મૂર્તિને
હંડવત્ પ્રણામ કરવા જોઈએ ? ”

હું આશ્ચર્ય પામ્યો. જડવાદના જેવી વાતો હું વીસમી સદીના
ભણેલા ભારતમાં સાંભળતો હતો, તેના જેવીજ આ વાતો હતી !
અનેક ધર્મોમાંથી હિંદ પસાર થયું છે અને થતું જાય છે અને હવે
તો એ ધર્માવલંબનથી લોકો કંટાળતાં જાય છે, મૂર્તપૂજામાં લોકોને
બાલીશ રમત દેખાતી જાય છે, એ બધું જોતાં મને આ નવી
વિચારશ્રેણી અને માયાની વિચારશ્રેણીમાં કેટલીક સમાનતા લાગી,
પણ તે વિષે કશું માયાને પૂછવાની અગત્ય મને જણાઈ નહિ.
અત્યારસુધીમાં જે વિચિત્ર લાગણીઓનો અનુભવ મને થયો હતો,

તેથી હું થાકી ગયો હતો, અને આ અખૂટ જ્ઞાન ધરાવનારી વિચિત્ર સ્ત્રી સાથે દલીલો કરવી એ કાંઈ જેવું તેવું કામ નહોતું. હજારો વર્ષોનું તેનું જ્ઞાન હતું અને અદ્ભુત શક્તિ ધરાવનારી તે કામરૂ દેશની મહારાણી હતી. જે હું તેની સાથે ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનની દલીલોમાં ઉતરું તો તે મને જરૂર વટલાવે અને હરાવે એવી મારી ખાતરી હતી. આથી કશી દલીલો કર્યા વિનાજ હું ચૂપ-ચાપ બેસી રહ્યો. પાછળથી મને આમ ચૂપ ચાપ બેસી રહેવા માટે બહુ પરતાવો થયો, કારણ કે માયા ખરેખર કેવાં ધર્મતત્ત્વો પાળતી હતી અને તેનું પોતાનું તત્ત્વજ્ઞાન કેવું હતું તે જાણવાની તક મને મળવા પામી નહિ. જે હું તેની સાથે દલીલોની માથાફાડમાં ઉતર્યો હોત, તો તો તે જાણવાની તક મને મળત, પરંતુ એવી ધણી તકો મેં ચૂપ બેસી રહીને ગુમાવી છે.

માયા આગળ બોલી: “ વાર, હરપાળ ! તું આમ ચૂપચાપ કેમ બેઠો છે ? શું તું મારી સાથે વાતો કરીને કંટાળા ગયો છે ? અથવા તો શું તને ખ્હીક લાગે છે કે હું તને મારું તત્ત્વજ્ઞાન શીખવીને તને વટલાવી દઉં ? મારી પાસે મારું તત્ત્વજ્ઞાન પણ છે અને હિંદના જૂના કે નવા કોઈ પણ ધર્મથી તે કેવળ જુદું છે. પણ ચાક રાખજે, તું મને બહુ ચ્હીડવીશ, તો હું તને એ તત્ત્વજ્ઞાન શીખવીશ અને તને મારો ચેલો બનાવીશ; પછી આપણે બે એવો એક ધર્મ સ્થાપીશું કે જે બીજા બધા ધર્મોને ગળા જશે ! ”

એમ કહીને માયા થોડી વાર ચૂપ બેઠી અને હું પણ ચૂપ બેઠો. પછી તે એકએક બોલી: “ હવે શું કરીશું ? હા, મને સાંભર્યું ! હું તારા બેટા પેલા સિંહને જોવા આવીશ, તે બિચારો બહુ માંદો છે ને ? અત્યારસુધીમાં હવે તેનો તાવ પાકી ગયો હશે

અને જો તે મરવાની અણીપર હશે તો તેને બચાવીશ. તું બહીશ નહિ, હરપાળ ! હું કશો જાદુ વાપરવાની નથી. મેં તને કહ્યું છે કે આ દુનિયામાં જાદુ જેવી કોઈ વસ્તુ નથી, માત્ર કુદરતમાં રહેલી જૂદી જૂદી શક્તિઓને કાજમાં રાખીને તેનો ઉપયોગ કરવાની વિદ્યા છે અને તેને અત્ર માણસો જાદુને નામે ઓળખે છે ! હવે તું તારે જા, ઉનાવળે જા, હું દવા તૈયાર કરીને તારી પાછળ આવું છું. ”

માયાની સૂચના પ્રમાણે હું ત્યાંથી ચાલ્યો. લલિતના ઓરડા-મા આવીને મેં જોયું તો જળાચું કે જીવાન અને ચામા અત્યંત શોકાતુર અનેલાં હતાં અને લલિત મૃત્યુની તૈયારી કરી રહ્યો હતો ! મને શોધી કાઢવાને જીવાન અને ચામાએ બહુએ તજવીજ કરી હતી પણ તેઓ મને શોધી કાઢી શક્યાં નહિ તેથી નાસીપાસ બનીને બેઠાં હતાં. હું એકદમ લલિતના ખિંચાના તરફ ધસી ગયો અને જોયું કે ખરેખર લલિત મૃત્યુના મુખમાંજ પડેલો હતો. તે તદ્દન બેજાન હતો, તેનો શ્વાસ જોરથી ચાલતો હતો, તેના ઓઠ ધ્રુજતા હતા, નાકની ઢાંડી મરડાઇ ગઇ હતી અને વારંવાર તેના આખા શરીરમાંથી કંપારી છૂટતી માલૂમ પડતી હતી. તેની અત્યારની સ્થિતિ પરથી મને લાગતું હતું કે બહુ બહુ તો એક કલાકમાં અને કદાચ પાંચ મિનિટમાં પણ લલિતની છેલ્લી ફૂંક ઉડી જશે ! મારો પ્યારો પુત્ર જે વખતે મરતો હતો, તે વખતે હું માયાની હજુરમાં વખત ગુમાવતો હતો, તે સાંભરી આવનાં મને બહુ પસ્તાવો થયો. અહાહા ! સ્ત્રીની કામચુગારી આંખ મોટા માંધાતાઓનું જાન પણ જીલાવી નાંખે છે એ ખરી વાત છે ! હું કેટલો મૂર્ખ અને દુષ્ટ માણસ ? ! ખરેખર, મ્યારે હું માયાની હજુરમાં હતો ત્યારે માત્ર એકાદ વખત સિવાય

મને લલિત સાંભર્યો પણ નહોતો ! જેને બચપણમાંથી ઉછેરીને મેં પચીસ વર્ષનો કર્યો, જેને પુત્રવત્ પાળ્યો અને જેણે મારા પર પિતા જેવી લક્ષિત દાખવી, તે લલિતને શું હું તેની માંદગીની આખર વખતમાં વિસરી ગયો ? ક્ષિકાર છે મને, ફિટકાર છે મને ! હાય, હાય, પણ હવે તો લલિત સાંભળે થાય તેવી આશા ઉપર પણ પાણી ફરી વળ્યું હતું !

મેં ચોપાસ નજર કરી. ચામા પથારી પાસે બેઠી હતી અને તેની આંખોમાં નિરાશાની છાયા ઢળી ગઈ હતી. જીવાન દુઃખથી ખરબડતો-ફડફડતો એક ખૂણામાં બેઠો હતો અને તેને અત્યારે ફેટકું દુઃખ થતું હતું તે તેના મોં ઉપરથી માલુમ પડતું હતું. મને પોતાની તરફ નજર કરી રહેલો બેઠેલો તે ઉઠ્યો અને પોતાના દુઃખનો ઉલારો બહાર કાઢવાને તે ઓરડાની બહારની ચાલમાં જતો રહ્યો. હવે એક માત્ર માયાની કૃપા ઉપરજ લલિતના જીવનની આશા અવલંબી રહેલી હતી. માયાના કીમીયા સિવાય બીજા કોઈનો કશો ઉપચાર તેને બચાવી શકે તેમ નહોતું. મારા મનમાં એમ થયું કે હું જલ્દી પાછો તેની પાસે જઈ અને તેને ઉતાવળે બોધાવી લાવું. હું એ હેતુથી ઓરડાની બહાર જ્યાં નીકળવા જઈ છું, ત્યાં તો જીવાન ઢોડતો ઢોડતો ઓરડામાં ધસ્યો અને ભયથી ધ્રુજતો બોલ્યોઃ “ ઓ બાપુ ! એક મુડકું આ તરફ ધસમસતું આવે છે ! હે ભગવાન ! હવે આપણું શું થશે ? ”

ક્ષણભર તો હુંએ મુંઝવાઈ ગયો અને જીવાન આ શું કહે છે તે કશું મારા સમજવામાં આવ્યું નહિ; પરંતુ તુરંતજ મારા ખ્યાલમાં આવ્યું કે જીવાને સફેદ છુરખામાં સળજ થએલી માયાને જોઈ હશે અને તેના સફેદ વાજા જેવા પોશાકને લીધે બહાર કાઢ

જૂન ચાલ્યું આવતું હોય એવો ભ્રમ તેને ઉપજ્યો દશે. એ ક્ષણમાંજ વાત સ્પષ્ટ થઈ ગઈ, કારણકે માયા પોતેજ એ ઓરડામાં આવી પહોંચી. જુવાને તેને જોઈ અને “ ઓ આપ ! જૂન આવ્યું ! ” એમ બોલતો તે એક ખૂણામાં ભરઈ ગયો. ચામા પોતાની મદારાણીને અનુમાનથી ઓળખીને તેની આગળ ઢંડવત્ પડી.

મેં કહ્યું : “ મામા ! તું બરાબર વખતેજ આવી પહોંચી છે, કારણકે મારો પુત્ર અત્યારે મૃત્યુના મુખમાં પડેલો છે. ”

તે મૃદુ સ્વરે બોલી : “ બરેબર, મૃત્યુ થયું ન હોય તો કાંઈ ચિંતા રાખવાની જરૂર નથી; હું તેને એકદમ સાંભળે કરી શકીશ. પેત્રો ખૂણામાં ઉભો છે તે શું તારો ચાકર છે ? તારા દેશમાં નોકર ચાકર મહેમાનોને આવી રીતે આવકાર આપે છે ? ”

“ નહિ નહિ. એ મારો ચાકર તારા પોશાકથી ખેંચી ગયો છે ! જૂનના જેવો તારો પોશાક તેને દેખાય છે ! ” મેં ખુલાસો કર્યો.

તે માત્ર દસી.

“ અને આ છોકરી કોણ છે ? ઓહો ! હવે હું સમજી ! જેના વિષે તેં મને વાત કહી હતી તે આ જ છોકરી દશે ! વાર, એ તારા ચાકરને અને આ છોકરીને એકીને અહીંથી બહાર કાઢી મૂક, એટલે પછી આપણે તારા બેટાની તબીબત જોઈએ. માફ માન અને શક્તિ આપાં શુદ્ધ નોકર-ચાકર જુએ તે મને પસંદ નથી. ”

માયાની સૂચનાથી મેં ચામાને કામરૂં દેશની બાપામૈં અને જુવાનને ગુજરાતી બાપામા ઓરડામાંથી બહાર ચાલ્યા જવાનું કહ્યું. જુવાન તો છુટકારાનો દમ લેતો ત્યાંથી ગયો, કારણકે હજી પછી તેને માયાને જોઈને ભય લાગતો હતો, પરંતુ ચામાને ત્યાંથી જવાનું

ગમ્યું નહિ. આ ભમંકર મહારાણીનો ભય જેવી રીતે તેના અંતરમાં વસી રહ્યો હતો તેવીજ રીતે લલિતની પાસે રહેવાની પતિભક્તિ પણ તેનામાં હતી. આ કારણથી તે બોલી: “ મહારાણીજી શું કહે છે ? પતિ મરણ પામતો હોય. ત્યારે તેની પાસેજ રહેવાનો પત્નીનો અધિકાર છે; નહિ, હું તો બહાર જવાની નથી. ”

માયા ઓરડાની ઉંડાણમાં દિવાલપર કેતરેલી આકૃતિઓ જોતી ઉભી હતી તેણે પૂછ્યું: “ હરપાળ ! એ સ્ત્રી કેમ બહાર જતી નથી ? ”

મેં જવાબ આપ્યો: “ તે લલિતને અહીં છોડીને બહાર જવા ઇચ્છતી નથી. ” આ જવાબ સાંભળીને માયા નજીક આવી અને આરણ્ય તરફ આંગળી કરીને ચામા તરફ જોઈને બોલી: “ બહાર જા ! ”

એ શબ્દોમાં નહિ પણ એ શબ્દો ઉચ્ચારનારી માયાના સ્વરમાં એવો પ્રભાવ હતો કે ચામા એક શબ્દ પણ બોલ્યા વિના ચોપગા પ્રાણીની પેઠે હાથે-પગે ચાલતી ઓરડાની બહાર નીકળી ગઈ.

જરા હસીને માયા બોલી: “ હરપાળ ! તેં જોયું ને ? આશ્ચર્ય પાળવાનો પાઠ આ લોકોને શીખવ્યા વિના મને ચાલતુંજ નથી. તે છોકરી મારી આશ્ચર્ય ઉત્સાહન કરવા જેટલી હદ સુધી જવા માંગતી હતી, પણ આશ્ચર્ય કરનારાઓને હું કેવી સજા કહું છું તેનું અત્યારસુધી તેને ભાન નહોતું, એટલે અત્યારે મારે તેને જરા ચમકાવવી પડી. વાર, તે તો હવે ગઈ; હવે હું આ જીવાનની તબીયત જોઉં છું. ” એમ કહી તે લલિતના બિછાના પાસે ગઈ. લલિત પોતાનું મોં દિવાલ બાજી કરીને સૂતો હતો.

“ તારા પુત્રની દેહાકૃતિ તો ઘાટકાર છે, હોં ! ” એમ બોલતી માયા તેના ચહેરા જોવાને જરા નીચી નમી.

માત્ર એકજ હાથમાં તે ત્રણ-ચાર ડગલાં પાછળ દડી ગઇ, જાણે કે કોમ્પો તેની છાતીમાં કારમે! કટારનો ધા માર્યો હોય અથવા તો સણસણાટ કરતી ગોળા મારી હોય ! તે લલિતનો ચહેરો જોઈને એટલી ચમકી ગઇ કે તે પાછો ડગલે દહતાં પાછળની દિવાલ સાથે અથડી પડી ! તેના મુખમાંથી એક એવી કારમી ચીસ નીકળી ગઇ. તેવી ચીસ મેં કોઇ વાર મારી જીંદગીમાં સાંભળી નથી !

હું પણ એકદમ જૂમ પાડી ઉઠ્યો: “ શું છે માયા ? શું લલિત મરણ પામ્યો છે ?”

માયા કોધથી કુંદાડા મારતી વાણીની પેઠે મારી તરફ ઉછળીને બોલી: “ ઓ કુતરા ! આ વાત તેં અત્યારસુધી મારાથી છૂપી કેમ રાખી ?” મને લાગ્યું કે હવે માયા પોતાના હાથના એકજ મુક્કા વડે મને મારીને ઠાર કરી નાંખશે !

અત્યંત લચથી ત્રૂજ જતાં મેં પૂછ્યું: “ શું છે ? શું છે ?”

માયા જરા શાન્ત થઇને બોલી: “ અહા ! કદાચ તું પણ તે નહિ જાણતો હોય. હરપાળ ! હરપાળ ! તું ન જાણતો હોય તો હવે જાણી લે કે આ સૂનો છે તે હવે બીજો કોઈ નથી, મારો પ્રિયતમ કંબલકુમાર છે ! કંબલકુમાર જ છેવટે મારી પાસે આવ્યો છે; મેં તેને ઓળખી કાઢ્યો છે, હરપાળ ! તે પોતેજ કંબલકુમાર છે ! હું જાણતીજ હતી કે તે મારી પાસે આવ્યા વિના નહિ રહે, અને છેવટે તે નવો અવતાર લઈને આવ્યો છે !” એમ કહી તે વારંવાર ‘કંબલકુમાર’ ના નામનો ઉચ્ચાર કરતી હસવા લાગી અને પોતાના અંતરના આનંદના ઉભરાનું દર્શન કરાવવા લાગી.

“ આ શી નરી મૂર્ખાઈ !” હું મારા મનમાં બોલ્યો, પરંતુ માયા સાંભળી શકે એવી રીતે તે શબ્દો ઉચ્ચારવાની હિંમત હું

ચલાવી શક્યો નહિ. અત્યારે તો મારા મનમાં લલિત એકદમ સાંજે થાય તે સિવાય બીજો કશો વિચારજ નહોતો થતો, કારણકે એ વિધેની બારી ચિંતામાં બીજું બધું હું બૂલી ગયો હતો. મને જમ લાગતો હતો કે માયા આમ એક બાળુએ આનંદની મેદાહમાં ફરવા કરશે અને બીજી બાળુએ મારા લલિતનું પ્રાણપંખી ઉડી જશે ! છેવટે નમ્રતાપૂર્વક મેં માયાને કહ્યું : “ માયા ! જો તું આને માટે કાંઈ ઉપચાર નહિ કરે, તો મારો કંબલકુમાર મ્હોંમાંથી જવાબ દઈ શકે તેવો નહિ રહે ! જોતી નથી, અત્યારેજ તે બિચારો મરી રહ્યો છે ! ”

તે ચમકીને બોલી : “ હા, ખરી વાત ! અરે, જો હું પહેલાં અહીં આવી હોત તો વધારે ઠીક થાત ! અત્યારે મારો હાથ બધું ધૂજી રહ્યો છે, હરપાળ ! એટલે તું આ કુખી લે ! ” એમ કહીને તેણે પોતાના કપડાની અંદરથી એક નાની માટીની કુખી કાઢી અને પછી કહ્યું : “ અને હવે તેના મ્હોંમાં તે કુખીમાંનો થોડો પ્રવાહી પદાર્થ રેડી દે. તેના ગળામાં એ પદાર્થ જતાંજ તે સાંજે થઈ જશે—મૂઓ નહિ હોય તો. ઉતાવળ કર, જરૂરી કર; હવે એ મરવાની અણીપર છે ! ”

મેં લલિતના મુખબાણી જોયું. ખરેખર, લલિત મોતનાં ડય-કાંજ ભરી રહ્યો હતો ! તેના મ્હોંપર પ્રેતકળાની દિશ્કાથ પ્રસરી ગઈ હતી. તેના દમ ગળામાં બંધાઈ જતો હતો અને નાભીની હેઠળ જતોજ નહોતો. એ માટીની કુખી ઉપર લાકડાનો ખૂચ બેસાડેલો હતો. મેં મારા હાંતથી એ ખૂચ ખેંચી કાઢ્યો અને તેમ કરતાં કુખીમાંના પ્રવાહી પદાર્થનું એક ટીપું ઉછળીને મારી જીભ ઉપર પડ્યું. તેના સ્વાદ મીઠો હતો અને એકાદ ક્ષણ સુધી તે ટીપાના

પ્રભાવથી મારું મગજ ગૂમ બની ગયું, પણ સહભાગ્યે એક ક્ષણ-
માંજ મારા મગજ પરની એ અસર ચાલી ગઇ.

લલિતના મિત્રના પામે હું એ ખુલ્લી કુપ્પી લઈને ગયો
ત્યારે તે છેવટનાં ડચકાં લઈ રહ્યા હતા. તેનું માથું ધીરે ધીરે
આમથી તેમને તેમથી આમ કરતું હતું અને તેનું મોઢું રહેજ ખુલ્લું
પડી ગયું હતું. મેં આપાને પામે બોલાવીને લલિતનું માથું પકડી
રાખવા કહ્યું. તે પ્રમાણે તેણે કર્યું, જોકે તે અત્યારે આખા શરીરે
કમ્પી રહી હતી. પછી તેનું મોઢું જરા વધારે ખુલ્લું કરીને મેં પેલી
કુપ્પીમાંનો પદાર્થ તેના મુખમાં રેડ્યો. તત્ક્ષણ તેમાંથી કાંઈ વરાળ
જેવું નીકળ્યું અને હવામાં ભળી ગયું. આવા પ્રવાહી પદાર્થની અસ-
રથી છેદનાં ડચકાં બરોડા લલિત જીવતા રહે એવી મને તો કાંઈ
આશા બંધાઈ નહિ.

તોપણ તત્કાળમાં એક અસર માલૂમ પડી આવી, તે એ કે
તેનાં ડચકાં એકદમ બંધ થઇ ગયા. તેના મુખ ઉપરની પાંડના-
શીક્કાશ વધારે દેખાવા લાગી. તેની આંખો હજી કાંઈકે બંધ હતી.
હવે આ જીવશે કે મરશે તેવી શંકાશીલતાથી મેં આપાની સામે
જોયું. તેણે અત્યારે પોતાના મોઢું ઉપરનો ધુંધટ ખોલી નાંખ્યો હતો
અને લલિતનું મસ્તક પકડી રાખીને તે અત્યંત ચિંતાતુરતાથી
તેના વદન ભળી જોઇ રહી હતી. તેના મુખપર ચિંતાની એવી
રેખાઓ મેં આજે પહેલીજ વાર જોઇ. હવે લલિત જીવશે કે મરશે,
પોતે આપેલું ઔષધ ઉપયોગી થશે કે નિષ્પયોગી નીવડશે, તે એ
પોતે પણ સમજતી જણાતી નહોતી. પાંચ મિનિટ એ ને એ સ્થિ-
તિમાં ચાલી ગઇ અને મેં જોયું કે આપા પોતે પણ હવે લલિત
સામે થાય એવી આશા છોડતી હતી. તેનું લાવણ્યયુક્ત વદન-

મંડળ પ્રભાહીન થતું જતું હતું અને તેની માનસિક સ્થિતિ તેના કપાળ ઉપર વારંવાર કરચ્છીઓ પાડતી હતી. તેના પ્રવાસ સમાન લાલ ઓઠ ઉપરની લાલાશ ઉઠી ગઈ અને લલિતના ઓઠના જેવીજ શીઘ્રાશ તે ઉપર છવાઈ ગઈ. અસારે માયાના ઓઠ મૂંછ રહ્યા હતા અને એ ધૂમ્મરો દયા ઉપજાવે તેવા હતા. તેના જેવી પ્રત્યક્ષ સત્તાધારિણી મહારાણીને આવી દશામાં જેવી એ પણ ખરેખર દુઃખદાયક હતું. જોકે મને લલિતની જીદંગીની જાડું ચિંતા થતી હતી, તોપણ એ ચિંતાયુક્ત માનસિક સ્થિતિમાં મને માયાને માટે લાગણી થયા વિના રહી નહિ.

“ શું ત્યારે બાજુ હાથમાંથી ગઈ? ” મેં નિઃશ્વાસ નાંખીને પૂછ્યું.

માયાએ પોતાની હથેળીઓમાં મ્હોં છુપાવી દીધું અને કશો જવાબ આપ્યો નહિ. મેં પણ માઈ મ્હોં બાજુએ ફેરવી લીધું. પણ જેવું મેં મ્હોં બાજુએ ફેરવ્યું, તેવાજ લલિતને એક ઉડા શ્વાસ ભરતો સાંભળ્યો ! મેં તત્ક્ષણ તેના મુખ સામે જોયું તો તે ઉપર કાંઈક તેજનો ચમકારો જોવામાં આવ્યો. પછી તો લલિત ઉપરાઉપરી ઉડા શ્વાસોચ્છવાસ લેતો જણાયો અને તે સાથે જ તેના મ્હોં ઉપર વધુ ને વધુ તેજ આવતી દેખાઈ ! ખરેખર એ ચમત્કાર બન્યો ! જે લલિતને માટે અમે ધારતાં હતાં કે તે હમણાંજ છેલ્લો શ્વાસ લઇને રહી જશે, તે લલિત સારી પેઠે દમ લેતો પોતાની મેજ પથારી પર પામ્યું ફેરવીને સૂતો !

મેં ધીરે સ્વરે માયાને કહ્યું: “ જોયું કે ? ”

તે ધીરે સ્વરે બોલી: “ હા જોયું. હવે તે બચી ગયો છે. પહેલાં મને એમ લાગતું હતું કે આપણે અહીં જરા મોઢાં આવ્યાં.

જે આપણે માત્ર એજ ક્ષણ મોડાં આવ્યાં હોત, તો આજ કાચમાંથી ગએલીજ હતી.” એટલું મોડાનાં તેની આંખોમાંથી આંસુની ધારા ચાલી નીકળી; જાણે કમળાં તેનું હૃદય ફાટી જશે એવી રીતે તે જોરથી ડુમકાં ભરવા લાગી; છતાં જ્યારે તે રડી રડી હતી ત્યારે અત્યંત રમણીય દેખાતી હતી. છેવટે તેણે પોતાના હૃદયમાં ભરાઈ રહેલું અધું રોદન ઠાલવી નાંખ્યું અને તે શાન્ત થઈ.

તે બોલી: “હરપાળ ! મને મારી નિર્જાતા માટે માફ કરજે ! હું શું કરું ? ગમે તેવી તોપણ હું એક સ્ત્રી છું. કહે છે કે નરકમાં જન્મના દુનો મનુષ્યના પ્રેત દેહને ખૂબ માર મારે છે અને પીડા ઉપગત્તે છે; પરંતુ એ નરકના જેવુંજ દુઃખ વેકનાં મેં અહીં બે દહર વર્ષ-છાસઠ યુગો વીતાવ્યા છે ! એક અપરાધના વારં-વાર થતા સ્મરણથી પસ્તાતી-હીજરાતી, અતૃપ્ત ઈચ્છાથી દિવસ ને રાત રીજાતી, મનના માનેલા સાથી વિના, સુખચેન વિના અને મૃત્યુ વિના અકળાતી-ગભરાતી હું આટલું જીવી રહી છું તે શું શું નરકનું દુઃખ નથી ? માત્ર એક આશાના અવલંબન ઉપર આ દેહની અંદર આત્મા રહ્યો છે, એ આશા પણ ધણી વાર પાંખો ફફડાવીને ઉડી જતી હોવાનાં સ્વપ્નાં મેં જોયાં છે, પરંતુ મારા જાને મારી આશાને ઉડવા દીધી નથી ! મારી એ આશા હતી કે એક વાર મારો પ્રિયતમ જરૂર મારી પાસે આવશે અને આ અક-થનીય વિયોગદુઃખમાંથી મને છોડાવશે !

“ અને છેવટે મને દુઃખમાંથી છોડાવનાર આવી પહોંચ્યો ! હજારો વર્ષો સુધી હું જેની રાહ જોઈ બેસી રહી હતી, જેના વિયોગમાં મને જીવવું પણ ગમતું નહોતું અને આશા મરવા પણ દેતી નહોતી, તે છેવટે આવ્યોજ ! તે ક્યારે આવશે તે હું જાણતી નહોતી.

મારું જ્ઞાન મને એટલું કહેતું હતું કે તે આવશે પણ તે ક્યારે આવશે તે કહેતું નહોતું, છતાં જો, હું કેટલી અજ્ઞાન હતી ? મારું જ્ઞાન કેટલું થોડું હતું ? મારું બળ કેટલું ઓછું હતું ? અહીં આટલો બધો વખત તે માંદો પડ્યો રહ્યો, છતાં હું તે જાણી શકી નહિ ! જેને માટે મેં બે હજાર વર્ષ સુધી રાહ જોઈતે મારા નિવાસ-સ્થાનમાંજ પહોંચ્યો હતો છતાં હું તે જાણતી નહોતી ! છેવટે હું તેને અહીં જોડે છું, પરંતુ જો બે હજાર વર્ષ તેને જોવા મોડી આવી પહોંચી હોત તો જો બે હજાર વર્ષ મેં અહીં જૂરી જૂરીને કાઢ્યાં છે તે બધાં પાણીમાં ચાલ્યાં ગયાં હોત ! કારણકે એકવાર તે મરણ પામત તો પછી તે પાછો બોલાવવાની મારી શક્તિ નહોતી ! ફરીથી તે અહીં આવી પહોંચે તેટલા માટે પુનઃ મારે હજારો વર્ષ અહીં દુઃખ અને વિરહ-તપશ્ચર્યામાં વિતાડ્યાં પડત, અને ત્યારપછીજ હું મારા પ્રિયતમની ઝાંખી કરી શકત. તેં તેના મુખમાં ઔપધ રેડ્યું ત્યારપછી આશા અને નિરાશાની વચ્ચે જે થોડી ક્ષણો ચીંતી છે તે મેં વિરહ દુઃખમાં ગાળેલાં બે હજાર વર્ષ કરતાં પણ વધારે લાંબી હતી, હરપાળ ! એક વાર ફરીથી મારી પાસે આવેલા કંબલ-કુમારને હું ગુમાવી બેસું તેનાથી વધારે દુઃખદાયક ચાલતું બીજું કંઈ હોઈ શકે ? નરકનાં કહેવાતાં દુઃખો પણ તેની પાસે શા દિસાગમાં છે ? છેવટે તેણે શ્વાસ લેવા માંડ્યો છે, મારા ઔપધની અસર થઈ છે અને તે ખરેખર બચી ગયો છે ! હરપાળ ! આ બધા મુખ-દુઃખના અને આશા-નિરાશાના યોગાનુયોગ વિષે તું વિચાર કર ! વિધિની ઘટના કેટલી વિચિત્ર છે !

“ હવે તે બરાબર ચાર પહોર શાન્ત નિદ્રા લેશે અને જ્યારે તે ઉઠશે ત્યારે તેની માંદગી ચાલી ગઈ હશે, તેને નવું જીવન મળ્યું હશે અને મને તે પોતે મળ્યો હશે ! ”

એટલું જોશોને તે થોભી. તેણે પોતાનો હાથ લલિતના માથા પર મૂક્યો. પછી તે જરા નીચી વળી અને લલિતના કપાળ ઉપર અત્યંત મમતાપૂર્વક ચુંબન લીધું. ખરેખર ! એ ચુંબનનું દશ્ન મનોદર હતું, એ ચુંબનધ્વનિ મધુરો હતો અને મને તો લલિતના સદ્ભાગ્યની એટલી ઇર્ષ્યા થતી હતી કે મારા કાળજી ઉપર કાપ પડવા લાગ્યો હતો.

પ્રકરણ ૩ જી.

“ જતી રહે છું, રંડા ! ”

પછી થોડી વાર એ ઓરડામાં શાન્તિ પ્રસરી રહી. તે વખતે માયાના વદન ઉપર અપૂર્વ આનંદની દિવ્ય લાક્ષી ચમકવા લાગી હતી. પણ એકાએક કાંઈ નવો વિચાર તેને આવ્યો અને તે એકદમ બદલાઈ ગઈ. તેના મોં પર કારમી મંભીરતા આવી ગઈ.

તે બોલી: “ હાં, હાં, હું પેલી સ્ત્રી ચામાને તો બૂલીજ ગઈ. વાર, કંબલકુમારનો અને તેનો શો સંબંધ છે ? તે તેની નોકરડી છે કે—” આગળ બોલતા તે થોભી. તેનો સ્વર ધ્રુજી ઉઠ્યો.

મને પણ શરીરે કંપારી વછૂટી. મેં જવાબ આપ્યો: “ હું ધાંડું છું કે આ દેશના લોકોના રીવાજ મુજબ ચામા તેની સ્ત્રી થઈ હશે; પણ મને કાંઈ ચોક્કસ ખબર નથી. ”

માયાના મોં ઉપર કાળું વાદળું પથરાઈ ગયું. તેના અંતરમાં ઇર્ષ્યાનો અંગારો પ્રજ્વળવા લાગ્યો. તે બોલી: “ બસ, તો હવે તેનું આવી બન્યું. તેને અત્યારેજ મરી જવું પડશે. ”

“ પણ તેનો વાંક શો ? ” મેં એકદમ ગભરાઈ જઈને પૂછ્યું :
 “ તેમાં તેનો કશો અપરાધ નથી. ચામાનો તેની ઉપર પ્રેમ છે અને
 લલિતે તેના પ્રેમનો સ્વીકાર કર્યો છે; પણ તેમાં પાપ શું અને
 વાંક શો ? ”

તે બોલી : “ હરપાળ ! તું કેવળ મૂર્ખો છે. શું તેનો કશો
 અપરાધ નથી ? તે મારી અને મારી ઇચ્છાની વચ્ચે આવે છે તેજ
 તેનો અપરાધ છે. હું મારા કંબલકુમારને તેની પાસેથી લઈ શકું તેમ
 છું; જો હું માફ જાળવું તો મારી સામે થઈ શકે તેવું કાંઈ
 આ દુનિયામાં છેજ નહિ ! જ્યાંસુધી પુરૂષો મોહ કે લાલચના માર્ગમાં
 મુકાયા હોતા નથી, ત્યાંસુધી તેઓ શાણા, પવિત્ર કે વિશ્વાસુ હોય
 છે. જો મોહ કે લાલચ પૂરતાં જળવાન હોય તો તેની પાસે પુરૂષ
 નમ્યા વિના રહેતો નથી; તેમ સ્ત્રી ધન અને સત્તા આગળ નમ્યા
 વિના રહેતી નથી. શું પુરૂષ કે શું સ્ત્રી, બેકમાં નજાઈ તો સ્વ-
 ભાવથીજ રહેલી છે. પુરૂષને લલચાવવાને સ્ત્રીની ખૂબસુરતી બસ છે
 અને સ્ત્રીને લલચાવવાને ધન-દોલત બસ છે. મારા જીવનના બધા
 સમયમાં મેં આ સત્ય નીહાળ્યું છે અને દુનિયાનો પ્રથમ ચતાંસુધી
 એ સત્ય બદલાવાનું નથી. હરપાળ ! દુનિયા તો એક સોદાગરીનું
 બજાર છે, તેમાં જે આપણી ઈચ્છાઓને પૂરી કરવાની હિંચામાં હિંચી
 કરીએ આપવા તૈયાર થાય છે તેને જે જોઈએ તે વસ્તુ વેચાતી મળી
 શકે છે, સમજ્યો ? ”

માયાના આ શબ્દો સાંભળીને હું તો આશ્ચર્યથી મૂંઝો મંતર
 બનીને બેઠો રહ્યો !

માયા આગળ બોલી : “ અને તે સ્ત્રીનો તો હવે મરી ગયા
 વિના છૂટકો જ નથી. હું તેના પ્રિયતમને તેની પાસેથી ખૂટવી

લેવાને સમર્થ છું એ વાત ખરી, પરંતુ હું તેમ કહું અને તે જીવતી રહે તો તે પોતાના પ્રિયતમ તરફ પ્રેમની લાગણી રાખ્યાજ કરે અને મરાથી અન્ય કોઈ સ્ત્રીનો તેની પ્રત્યેનો પ્રેમ સહન થઈ શકે તેમ નથી. મારા પ્રિયતમના અંતરમાં તો ખીંટ કોઈ પણ સ્ત્રી સંબંધી વિચારો રચાનજ ન હોવું જોઈએ; માફ રાખ્યો તો માફ પોતાનુંજ હોવું જોઈએ; આં તોને પણ પોતાના પ્રિયતમની સાથે રહેવાનો લાભ તો મળ્યો છેજ; તંત્રવાદી તેણે સંતુષ્ટ રહેવું જોઈએ. પ્રિયતમની સાથે રહેવાની એક પ્રેમભરી ઘડી વિરલના રો વર્ષો કરતા વધારે સારી છે. દો તો તે સ્ત્રીએ કાળની રાત્રિમાં સમાઈ જવું જોઈએ.”

મેં ત્રાસી જઈને બૂમ પાડતાં કહ્યું: “ નહિ, નહિ, માયા ! તે જિયારીને મારી નાંખવી એ ભયંકર અપરાધ થઈ પડશે; અને અપરાધનું ફળ સાફ કદાપિ આવતું નથી. તારા પોતાના બહાને માટે તારે આ કામ કરવું એ યોગ્ય નથી.”

“ ઓ મૂર્ખ પુરુષ ! આપણી અને આપણી ઈચ્છાઓની વચ્ચે જે કાંઈ વિધન આવે તે વિધનને દૂર કરવું એ શું અપરાધ છે ? હુરપાળ ! તો પછી આપણી જીંદગી પણ એક મોટો અપરાધજ છે ! રોજરોજ આપણે આપણું જીવન ટકાવવા માટે અનેક વસ્તુઓનો-પ્રાણીઓનો સુદ્ધાંત વિનાશ કરીએ છીએ ! આ દુનિયામાં જીવ ઉપરજ જીવનો નિભાવ થાય છે અને નયળા જીવને ભોગે સખજો જીવે છે. નયળાએ મરવું જ જોઈએ અને પૃથ્વી તથા તેનાં ફળ કેવળ સખજાનાંજ છે. અનેક વૃક્ષોના રસકસ ચૂસીને એક વૃક્ષ જળવાન થાય છે અને વધે છે, તેનીજ આસપાસનાં બીજાં નાનાં વૃક્ષો સુકાઈ જાય છે. જેઓ નિષ્કૃણતા મેળવીને કાળના પ્રવાહમાં ધસડાય છે તેમની ઉપરવટ થઈને આપણે આપણી સત્તા જમાવીએ

છીએ. અરે, એટલુંજ નહિ, પણ આપણે જૂએ મરતાં બાળકોનાં મુખમાંથી ઝુંટવી લઇને આપણો ખારક મેળવીએ છીએ અને ખાઇએ છીએ ! આ બધો આ જગતનો અચળ નિયમ છે અને એ નિયમને આધારેજ જગત ચાલે છે. તું કહે છે કે અપરાધનું પરિણામ નકાર આવે છે, પણ એ બાબતમાં હજી તારો અનુભવ કાવો જણાય છે. અપરાધમાંથી ઘણી સારી વસ્તુઓનો જન્મ થાય છે અને સારામાંથી ઘણી ખરાબ વસ્તુઓનો પણ જન્મ થાય છે. એક જુસ્મી રાતના કૂરનાભર્યા ગુસ્સો તેની પછી થતારા હમ્મરો મનુષ્યોને આશીર્વાદ રૂપ થઇ પડે, અને એક પવિત્ર માણસના અંતઃકરણની નમ્રતા એક દેશની આખી પ્રજાને ગુલામ પણ બનાવી શકે ! માણસ પોતાના અંતઃકરણની સારી કે માડી નિષ્ઠાથીજ હર-કાઈ કાર્ય કરે છે, પરંતુ તેની તે નિષ્ઠાનું છેવટનું પરિણામ શું આવશે તે તે જાણી શકતો નથી. જ્યારે તે ધા મારે છે ત્યારે તે જાણતો હોતો નથી કે તેણે મારેલો ધા કઈ જગ્યાએ પડશે, તેમજ સંયોગની જાળ ગુંથનારા સૂક્ષ્મ તંતુઓ કયા ને કેટલા હોય છે તે પણ તે જાણી શકતો નથી. સાઈ અને માફું, પ્રેમ અને ધિક્કાર, રાત્રિ અને દિવસ, અંધકાર અને પ્રકાશ, મીઠું અને કડવું, સ્ત્રી અને પુરૂષ, સ્વર્ગ અને નરક : આ બધી વસ્તુઓ એક બીજી વસ્તુની અપેક્ષાએ જરૂરનાં છે, અને દરેકનો અંત કેવો આવશે તે આ દુનિયામાં કોણ જાણે છે ? બાગ્યરૂપી ચક્રનો દાંતો એવો હોય છે કે જે આ બધી વસ્તુઓને પોતાના ચોક્કસ હેતુનો બોળે ઉઠાવવા માટે વણે છે અને તે દોરકામાં જે જે વસ્તુઓ રૂપી તંતુઓ વણાય છે તે બધાની જરૂરીઆત તો હોય છેજ. તેટલા માટે આ વસ્તુ સારી છે ને આ વસ્તુ ખોટી છે અથવા અંધકાર તિરસ્કારને પાત્ર છે અને

પ્રકાશ જરૂરનો છે એવું કાંઈ કહેવું ને વાજખી નથી. આપણી દૃષ્ટિને જે કાંઈ ખરાબ લાગતું હોય તે બીજાઓની દૃષ્ટિને સાફ પણ લાગતું હોય; આપણને અંધકાર ગમતો નથી, બીજાઓને દિવસના પ્રકાશ કરતાં અંધકાર વધારે ચુંદર પણ લાગતો હોય, એ શું બનવાળેમ નથી, હરપાળ ?”

આ પ્રકારની દલીલોની સામે કેઈ જાનની દલીલો કરવી એ નિરાશાજનક છે એમ મને લાગ્યું, કારણકે જે એવી દલીલોને છેવટના પરિણામસુધી જેંથી જવામાં આવે તો તે આખા જગતના નીતિતત્ત્વનો નાશજ કરી નાંખે; પરંતુ આપણી આ વાતચીતથી મારા અંતઃકરણમાં ભયની ઠંપારી વછૂટી. મેં ધાર્યું કે જે સ્ત્રી મનુષ્યત્વના નીતિનિયમોને તોડી-વઝોડીને ફેંટી દે અને સાચા તથા ખોટાના નીતિતત્ત્વનાં દોરડાંથી પણ બંધાય નહિ તે સ્ત્રી કયું ખરાબ કાર્ય કર્યા વિના રહે ? આપણી જ્ઞાનશક્તિ પ્રમાણેનું સાચું અને ખોટું એ બંને સંપૂર્ણ સાચું કે ખોટું ન હોય પણ આપણી માન્યતા પ્રમાણેના સાચા અને ખોટાનો પાયો તો મનુષ્યત્વની જવાબદારી ઉપર રચાયેલો છે, કે જે જવાબદારીની સમજને પરિણામે જ મનુષ્યજાતિ પશુજાતિથી જૂદી પડે છે; નહિતો મનુષ્યોમાં અને પશુઓમાં ફેર શો ?

હજી પણ હું ચામાને બચાવી લેવાને બહુ આતુર હતો. તે સ્ત્રી ઉપર તેની હરીફ આ જગ્ગર સ્ત્રીનો કાતીલ હાથ ફરતો હતો, તેનું દુહાંબ્ય કુદી નીકળ્યું હતું, તેટલા કારણથી મને ચામાની દયા આવતી હતી અને તેની લલિત પ્રત્યેની સહૃદયતા આગળ માફ મસ્તક ઝૂકતું હતું: આટલા માટે ચામાને બચાવવા માટે એક વાર વધુ મેં ચલ કર્યો.

મેં માયાને કહ્યું: “ માયા ! તેં પોતે મને કહ્યું છે કે ફરેક માણસે પોતાનાં અંતઃકરણના અવાજને જ કાયદો માનીને તે પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ. હું તને પ્રાર્થું છું કે જે સ્ત્રીનું સ્થાન લેવાની તારી ઈચ્છા છે તે સ્ત્રી તરફ તારા અંતઃકરણમાં શું જરા પણ દયા નથી ? જરા વિચાર કરી જો; તું કહે છે-મને તો તે વાત કાંઈ માનવા જેવી નથી લાગતી કે જેને તું ચાહે છે તે તારી પાસે ધણાં ધણાં વર્ષો અને યુગો પછી આવ્યો છે અને આપારે તેં તેને મૃત્યુના મુખમાંથી બચાવ્યો છે. તેવી રીતે તેને ચામાએ પણ એક વાર મૃત્યુના મુખમાંથી બચાવ્યો છે. તારા દેશના જંગલી માણસોનાં બાલાં જ્યારે તેનું લોહી પીવા તૈયાર થયાં હતાં ત્યારે તેને બચાવનારી આ ચામાજ હતી. આ કારણથી બનવાજોગ છે કે લલિત ચામાને ચાહતો પણ હોય. તેના આવા પ્રેમપાત્રનો ઘાત કરીને શું તારા પ્રેમિકના આટલા લાંબા વખત પછીના આગમનને તું ઉજવવા માંગે છે ? તું કહે છે કે ભૂતકાળમાં તેં આ માણસનો ભયંકર અપરાધ કર્યો છે, તેને અન્યાય કર્યો છે, તેં તારા હાથે તેનું મૃત્યુ નીપજવ્યું હતું કારણકે ને એક નેપાળી રાજકુમારી ઉપર પ્રેમ ધરાવતો હતો.”

મારો હાથ પકડીને એકદમ ચીસ નાંખતી માયા બોલી ઉઠી: “ ઓહો ! હરપાળ ! એ વાત તેં કેવી રીતે જાણી ? એ નેપાલી રાજકુમારી હતી તે તેં કેવી રીતે જાણ્યું ? મેં એ વાત તને કાંઈ વાર કહીજ નથી.”

મેં જવાબ આપ્યો: “ મને કદાચ એ સ્વપ્ન આવ્યું હશે. ચિત્ર-વિચિત્ર સ્વપ્ન આવે એવુંજ આ કામર દેશનું વાતાવરણ છે. એ સ્વપ્નમાં કાંઈકે સત્યની છાયા હોય એવું પણ જણાય છે. જે

તારા પ્રેમિકનો ધાન કરીને જે ભયંકર અપરાધ કર્યો હતો તેનું ફળ તને શું મળ્યું? એજ કે બે હજાર વર્ષ સુધી તેને માટેજ રાદ બેઠાને તારે ભેસી રહેવું પડ્યું! અને હવે ફરીથી પાછી એજ ઇતિહાસતી તું પુનરાવર્તિ કરવા ઇચ્છે છે? બોલ, હવે તારી ગી ઇચ્છા છે? હું તને કહું છું કે તેનું પરિણામ અરાખ આવશે. જે માણસ સાંઝે કરે છે તેનું સાંઝે થાય છે અને ભૂંડું કરે છે. તેનું ભૂંડું થાય છે કંઈ કાળ ગયા પછી ભલે ભંડામાંથી સાંઝે થાય અને સારામાંથી ભૂંડું થાય એ વાત ખૂબીજ છે. જે અપરાધ કરે છે તેને આજે કે કાળાંતરે દુઃખ ઉપજ્યા વિના રહેતુંજ નથી અને કર્મના એ અચળ નિયમમાં હું તો પૂરી શ્રદ્ધા ધરાવું છું. બે તું આ નિર્દોષ સ્ત્રીનો ધાન કરીશ, તો હું તને કહું છું કે તારા ઉપર શાપ ઉતરશે અને તારા પ્રેમના જૂના વ્રક્ષમાંથી તને એક પણ ફળ મળવાનું નથી. બોલ, હવે તારો શો વિચાર છે? જે સ્ત્રીએ આ પુરૂષ ઉપર અસાધારણ પ્રેમ દાખવ્યો છે અને જેણે તેની સેવા કરી છે તે સ્ત્રીના ધાનથી લોહીભીના થએલા હાથવાળી એવી તું શું તે પુરૂષનો પ્રેમ મેળવી શકીશ?"

મામાએ જવાબ આપ્યો: "તું જે આ બધું કહે છે તેનો જવાબ તો હું તને ક્યારનીએ આપી ચૂકી છું. ચામાનો અને તેની સાથે તારો પણ બે હું ધાન કરી નાંખું, તોપણ મારા ઉપર પ્રેમ ધારણ કર્યા વિના તે રહેવાનોજ નથી, હરપાળ! તે બદલ મારી ખાત્રી છે, કારણકે બે કદિ તારો ધાન કરી નાંખવાનો પ્રસંગ આવ્યો તો તું બચી શકે નહિ, તેવીજ રીતે મારી સાથે પ્રેમ કરવામાંથી તે પણ બચી શકવાનો નથી. છતાં તું જે કાંઈ કહે છે તેની મારા મન પર અસર થાય છે અને બનવાજોય છે કે તારું કહેવું સાચુંજ નીવડે અને બે એમ થાય તેવું જણાશે તો હું આ સ્ત્રીને બચાવી

લઈશ; કારણકે હું તને એક વાર કહી ચૂકી છું કે કેવળ નિર્દયતાની ખાતર નિર્દય કૃત્યો કરવાનું મને પસંદ નથી. બીજાઓને દુઃખ વેઠતાં જોવા ઉપર કાંઈ મારો ચાલ નથી. હવે જાણે તે સ્ત્રી મારી સમક્ષ આવે. ઉતાવળ કર, મારો સ્વભાવ બદલાય તે પહેલાંજ તે આવે તો સારી વાત છે.” એમ કહેતાંજ તેણે પોતાનાં બારીક વસ્ત્રોના ધુંધટમાં પાછું પોતાનું મુખ છુપાવી દીધું.

મારી દલીલોને પ્રભાવે મને આટલાં વિજય મળ્યો તેથી મને આનંદ થયો. હું એ ઓરડામાંથી બહાર નીકળીને ચાલમાં આવ્યો અને મેં કેટલેક દૂર બેઠેલી ચામાને હાક મારીને બોલાવી. તે મારી હાક સાંભળતાંજ એકદમ જીભી થઈ અને દોડતી મારી તરફ આવી.

તે શ્વાસભરી બોલી ઉઠી: “ શું મારા પ્રિયતમનું મૃત્યુ થયું ?” મેં જોયું કે ચામાના ગાલ ઉપર તાજા આંસુના ડાંઢ હતા, તેના પ્રેમાળ વદન ઉપર દિવ્ય ઉરફેરાય એવી દીનતા છવાઈ ગઈ હતી અને મારા દિલમાં પણ તેને જોઈને દયા ઉપજ્યા વિના રહી નહિ.

મેં જવાબ આપ્યો: “ ના, તે જીવે છે. મહારાણીએજ તેને મરતો બચાવ્યો છે. તું અંદર આવ. ”

તે ઉઠો નિસાસો નાંખતી અંદર આવી અને આવતાંજ ધુંટણ-બેર પડીને ચાપગા પશુની પેઠે ચાલવા લાગી. તે એવી રીતે માયાની નજીક આવી એટલે માયાએ ઠંડે અવાજે કહ્યું: “ જીભી થઈને અહીં આવ. ”

ચામાએ આગાનું પાલન કર્યું. તે જીભી થઈ અને માયાની સમીપે મસ્તક નમાવીને જીભી રહી. પછી કેટલોક વખત ચુપકી પથરાઈ રહી. હવે માયાએ લલિત બણી આંગળી કરીને પ્રશ્ન કર્યો: “ આ પુરુષ કોણ છે ? ”

ચામાએ ધીરે સ્વરે જવાબ આપ્યો: “ તે મારો સ્વામી છે.”

“ તને તેની સાથે કેણે પરણાવી ? ”

“ હું આપણા દેશના રીવાજ મુજબ મારી મેળે જ તેને પરમેદ કરીને પરણી. ”

“ ઓ સ્ત્રી ! આ અજાણ્યા પુરુષને પરણીને તું મોટો અપરાધ કર્યો છે. તે પુરુષ તારી જાનિનો કે તારા દેશનો નથી, એટલે અહીંના રીવાજ તેને લાગુ પડે નહિ. સાંભળી લે; કદાચ આ કાર્ય તું અજાણ્યપણામાં કર્યું હશે, તેટલા માટે હું તને બચાવી લઉં છું, નહિતો તારે મરવુંજ પડત, સમજ ? હવે વધુ સાંભળી લે; અહીંથી તું તારા રહેઠાણ તરફ પાછી ચાલી જ અને ફરીથી કેઇ વાર આ પુરુષ તરફ જિંચી આપ્યું કરીને જોવાની કે તેની સાથે વાતચીત કરવાની હિમત કરતી નહિ. તે તારે માટે સર્જાયેલો નથી; અને હવે છેલ્લી વાત સાંભળી લે: જો તું આ મારી આજ્ઞાનો ભંગ કરીશ, તો નત્કાણુ તારું મૃત્યુ થશે, માટે તું અહીંથી ઝટપટ રસ્તે પડી જા ! ”

પણ ચામા જરાએ હાથી ચાલી નહિ.

“ જતી રહે તું, રંડા ! ” માયા ગુસ્સો કરીને બોલી.

ચામાએ ઉંચું જોયું. મેં જોયું કે તેના ચહેરાપર ઉશ્કેરાટથી લોહી તરી આવ્યું હતું.

“ નહિ, મહારાણી ! હું નહિ જઉં ! ” તેણે યુગ્મજાતે સ્વરે જવાબ આપ્યો: “ તે પુરુષ મારો સ્વામી છે અને હું તેને છોડી જવાની નથીજ. મારા સ્વામીને છોડી જવાની આજ્ઞા કરવાનો આપને શો અધિકાર છે ? ”

માયાના આખા શરીરમાં કંપારી વહૂટી, હવે સૂકું થવા બેઠું, એવું સમજતાં હું પણ બચથી ધ્રુજ મયો.

મેં માયાને પ્રાકૃત ભાષામાં કહ્યું: “ જરા દિલમાં દયા રાખજે! આમાં બીજું કશું નથી, પણ માત્ર કુદરતજ કામ કરી રહી છે. સ્ત્રીના પુરુષ પ્રત્યેના પ્રેમનો આવીર્ભાવ આવા શબ્દો બોલાવે તેમાં કશું અસ્વાભાવિક નથી. ”

જેવી રીતે હું કૉલેજમાં સંસ્કૃતની સાથે પ્રાકૃત બણ્યો હતો, તેવી રીતે માયા તક્ષશિલામાં પ્રાકૃત બણી હશે એટલે તેને એ પ્રાચીન ભાષા આવડતી હતી. તેણે મને એજ ભાષામાં જવાબ આપ્યો: “ મારા દિલમાં દયા છેજ. જે હું નિર્દય થઇ હોત તો આ ક્ષણેજ મારી ફાંકની સાથે તે મુડદું બનીને બોથે પડી હોત ! ” પછી યામાને સંબોધીને માયા બોલી: “ ઓ સ્ત્રી ! હું તને ફરીથી કહું છું કે તું જતી રહે, નહિતો તું જ્યાં બિભી છે ત્યાંજ મુડદું બનીને બોથે પડીશ ! ”

દગ્ધ થઇ જતા દિવ્યથી ઉરકેરાઇને તે બોલી: “હું જવાની નથી. તે મારો સ્વામી છે. મેં તેને પસંદ કર્યો છે, હું તેને પરણી છું અને મેં તેનો જીવ બચાવ્યો છે ! આપનામાં શક્તિ હોય તો બંધે મને મારી નાંખો ! હું આપને મારો સ્વામી આપવાની નથી, નથી ને નથીજ ! ”

હું જોઇ પણ ન સકું એટલી ઝડપથી માયાએ પોતાનો હાથ યામાના માથા ઉપર લગાડ્યો. મેં યામા તરફ જોયું અને હું ત્રાસી ગયો, કારણકે યામાના માથા ઉપરના વાળમાં જ્યાં માયાનાં આંખનાં અડધાં હતાં ત્યાં ત્રણ સફેદ ડાઘ પડી ગયા હતા ! યામા જાણે ગભરાઇ ગઇ હોય એવી રીતે પોતાના હાથવડે માથું પકડીને દબાવી રહી.

માયાની આ અસાધારણ શક્તિ જોઈને હું ચોંકી ઉઠ્યો. માયા તો જરા માત્ર દસી. તેણે ગભરાયતી યામાને કહ્યું: “ઓ મૂર્ખિણી ! શું તું એમ ધારે છે કે તને મારી નાંખવાની મારામાં શક્તિ નથી ? જા, અરીસામાં જરા તારું મ્હોં જોઈ લે ! ” હજમન કરવાને સામાન એક બાળુએ જીવાને ગોઠવી રાખ્યો. હતો તેમાં અરીસો પણ હતો. તે તરફ માયાએ આંગળી કરીને મને સૂચવ્યું: “હરપાળ ! આ સ્ત્રીને જરા અરીસો આપ ! તેને તેના વાળ ઉપરના સફેદ ડાઘ જરા જોઈ લેવા દે કે જેથી તેને ખચ્ચર પડે કે મારામાં તેને મારી નાંખવાની શક્તિ છે કે નહિ. ”

મેં અરીસો લીધો અને યામાના મ્હોં સામે ધર્યો. યામાએ તેમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ જોયું, પછી પોતાના વાળ ઉપર હાથ લમાડ્યો અને ફરીથી અરીસામાં જોયું, કે વસ્તુ તે ગભરાતી-કુસકાં ભરતી બોલે એવી ગઈ.

માયાએ યામાને કહ્યું: “હવે તું અહીંથી ચાલી જઈશ કે હું બીજી વાર તારા માથા પર હાથ પછાડું ? જો, તારાપર મેં મારી મહોર એટલા માટે મારી છે, કે તું તદ્દન બુઢી થઈ જાય અને તારા બધા વાળ આ થોડા ધોળા વાળની પેઠે તદ્દન ધોળા થઈ જાય ત્યાં-સુધી હું તને ઝોળખી શકું. જો ફરીથી તું મારી નજરે પડીશ, તો ચાદ રાખજે કે તારાં હાડકાં આ તારા ધોળા વાળ કરતાંએ વધારે ધોળાં થઈ જશે ! ”

તદ્દન ભયભીત થઈ ગયેલી અને ઢીલાં ગાત્રવાળા એ બિચારી સ્ત્રી ઉઠી અને પેલાં સફેદ ચકામાં સ્થલે તે ચારે પગે થઈને અત્યુચાત કરતી-કુસકાં ભરતી ઓરડાની બહાર ચાલી ગઈ.

તે ગઈ ત્યારપછી માયા બોલી: “હરપાળ ! તારે કાંઈ ભય-

બીન થવાની જરૂર નથી. હું તને કહું છું કે આ કાંઈ હું બંદુ કરતી નથી—બંદુ જેવું આ દુનિયામાં કાંઈ છેજ નહિ. તે એક એવી શક્તિ છે કે જેને તું ઓળખતો નથી. મેં ચામા ઉપર મારી મહોર મારી છે તે માત્ર તેને જાણ પમાડવા માટેજ, નહિતો હું તેનો ધાતજ કરી નાંખત. હવે હું મારા પ્રિયતમ કંબલકુમારને મારા સેવકો પાસે ઉપડાવીને મારા નિવાસખંડની નજીકમાં લઈ જઈ છું. ત્યાં હું તેની મારી પેઠે સંભાળ લઈ શકીશ અને જ્યારે તે જાગ્રત થશે ત્યારે હું તેનો સત્કાર કરવાને તૈયાર રહી શકીશ. ત્યાં તું અને તારો ચાકર બેઠે આવજો. પણ એક વાત તારે યાદ રાખવાની છે અને જો તું તે યાદ નહિ રાખે તો તું જોખમમાં આવી પડીશ. તે વાત એ છે કે આ સ્ત્રી ફેરી રીતે ગઈ તે વિષે તારે એક શબ્દ પણ કંબલકુમારને કહેવો નહિ અને મારા સંપ્રદેયે પણ કશું કહેવું નહિ. જો, મેં તને જે ચેતવણી આપી છે તે બૂલતો નહિ. ” એ પ્રમાણે અને કહીને અને મને વધારે ગુંચવણમાં નાંખીને માયા પોતાના સેવકોને ઘટતી આજ્ઞા કરવાને ત્યાંથી ચાલી ગઈ. ખરેખર, હું બહુજ ગુંચવાઈ ગયો હતો અને એક પછી એક લાગણીને ઉશ્કેરનારા બતાવો બનવાથી મુંઝાઈ ગયો હતો. મને લાગ્યું કે આ ગુંચવણથી અને મુંઝવણથી કદાચ હું ગાંડો બની જઈશ. પણ સદ્ભાગ્યે વધારે વિચાર કે ચિંતા કરવાનો મને અવકાશજ મળ્યો નહિ, કારણકે થોડી વારમાં તો લલિતને અને અમારા ઉપયોગની વસ્તુઓને ઉપાડી જવા પેલી મૂંગી દાસીઓ આવી પહોંચી, એટલે થોડી વાર સુધી તો ત્યાં ઝરખડ મચી રહી. અમારા નિવાસના નવા ઓરડાઓ માયાના વિલાસજીવનના ઓરડાની બરાબર પાછળ આવેલા હતા. માયાને સુવાનો ઓરડો ક્યાં હશે તે હું પહેલાં જાણતો નહોતો, પણ પછી

મારા જાણવામાં આવ્યું કે તે ઓરડો પણ અમારા નવા નિવાસ-ખંડની તદ્દન નજીકમાં હતો.

તે રાત તો મેં લલિતના ઓરડામાં જ પસાર કરી. લલિતે આખી રાત ઘસઘસાટ ઝિંધ્યા કર્યું અને રાતમાં જરા સળવળાટ પણ કર્યો નહિ. મેં પણ સારી પેટે ઉંઘ કાઢી પરંતુ મારી ઉંઘ લય તથા ચમત્કારોનાં સ્વપ્નાંઓથી ભરપૂર હતી. માયાએ યામાને માથે હાથ ટાકીને જે ઘોળાં ચકામાં પાડ્યાં હતાં તેનાંજ સ્વપ્નાં મને મુખ્યત્વે કરીને આવતાં હતાં. અરેરે ! એ બિચારી ભયભીન યામાની મુખ-મુદ્રા, તેનું રૂદન અને તેનું ચાલી નીકળવું તે હજી પણ મને સાંભરે છે-વિસાધું વિસરતું નથી.

બીજું જે ભયંકર સ્વપ્ન મને આવ્યા કરતું હતું તે પેલો હા-ડકાનો ગંજવર હમશે હતો. મને એવું સ્વપ્ન આવતું હતું કે જાણે એ બધાં હાડપિંજરો ઉભાં થયાં અને મારી પાસે થઈને હજી-રાને લાખોની સંખ્યામાં પસાર થયાં ! તેમની પાંસળીઓની આરપાર સૂચનો તડકો પસાર થતો હતો અને ભૂતાવળ જેવું એ હાડપિંજરનું લશ્કર કુચકદમ કર્યું જતું હતું ! તે લશ્કર કામરૂદેશનાં નગરોમાં ધસી ગયું, શેરીએ શેરીએ અને મહેલે મહેલે તે આગડયું, પણ એકે જવતું મનુષ્ય પ્રાણી ક્યાંય દેખાયું નહિ ! માત્ર “કામરૂદેશ પડ્યો, પડ્યો, પડ્યો” એવા પડખાજ ઓમેર અદશ્ય રીતે સંભળાયા કરતા હતા ! સાંજ પડતાંજ એ હાડપિંજરોનું લશ્કર ગુફામાં પાછું ફર્યું અને પોતાની મેળે ફેંકાઈ ફેંકાઈને પહેલાંના જેવાજ હમજા જેવું બની ગયું ! હું એવા સ્વપ્નના દેખાવથી ભયભીત થએલો એકદમ ઉઠ્યો અને આંખો ઓળાને ઊઘાડતાંજ મેં જોયું કે માયા મારી અને લલિતની પથારીની વચ્ચે ઊભી હતી તે એકદમ એક પડખાયાની પેટે ઓરડામાંથી ચાલી ગઈ.

તારપછી મને જે બંધ આવી તે સારી આવી કારણકે મેં કાંઈ બયાનક સ્વપ્નો જોયાં નહિ. સહવારે ઉઠ્યો ત્યારે માઈ મગજ શાન્ત થએલું હતું. છેવટે લલિત બંધમાંથી જાગવાનો વખત આવી પહોંચ્યો અને તે સાથે શુરખો પહેરેલી માયા પણ આવી પહોંચી. તે બોલીઃ “ હરપાળ ! તેનો તાવ હવે ઉતરી ગયો છે અને તે ઉઠશે ત્યારે તેનું મગજ રિથર અને શાન્તજ હશે. ”

તરફથી લલિતે પાસુ ફેરવ્યું અને હાથ લાંબા કરીને તેણે બગાસું ખાધું તથા આંખો ઉઘાડી. પોતાની સમીપે એક સ્ત્રીની આકૃતિને નીચી નમીને જોયેલી જોઈને તેણે તેને બૂઝથી ચામા સમજી પોતાની બાથમાં લીધી અને તેને ચુંબન લીધું ! તે બોલ્યોઃ “ આ મારી ચામા ! આજે વળી તેં આમ ધુંધટ શાને ધાલ્યો છે ? તારા કાંત-ખાંત દુઃખે છે કે શું ? ” પછી તેણે જીવાનની સામે જોઈને ગુજરાતીમાં કહ્યુંઃ “ જીવાન ! મને કકડીને બૂખ લાગી છે; કાંઈ ખાવાનું તો લાવ ! વાર, અત્યારે આપણે ક્યાં છીએ ? ”

માયાને જીવાન જીવતા બૂત તરીકેજ જાણતો હતો અને તેને જોઈને જીવાનને ભય તથા કંટાળો ઉપજતો હતો. તેનાથી કાંઈક ડરતો ડરતો જીવાન બોલ્યોઃ “ બાપુ લલિતસીંગ ! આપણે અત્યારે ક્યાં છીએ તે હું પણ જાણતો નથી ! પણ બાપુ ! તમે બહુ બોલો નહિ તો સાઈ, કારણકે હજી તમે માંદા છો અને તમારી માંદગીએ તો અમને બહાવરા બનાવી મૂક્યા છે. ” માયા તરફ આંગળી કરીને તે આગળ બોલ્યોઃ “ અને જે આ બાઈસાહેબ અહીંથી જરા ખસે, તો હું આપને મારે રાખી લાવું ! ”

જીવાનના આ શબ્દોથી લલિતનું ખ્યાન એ “ બાઈસાહેબ ” તરફ ગયું. માયા અત્યારે ચૂપચાપ ઉભી રહી હતી. લલિત બોલ્યોઃ

“ આ કેણુ છે ? તે ચામા નથી ! ચામા ક્યાં ગઈ ? ”

પછી, પહેલીજ વાર માયા લલિત સાથે બોલી: પહેલીજ વારના શબ્દો તેણે તદ્દન ભુક્ષા ઉચ્ચાર્યા: “ તે અહીંથી કાંઈ કામે ગઈ છે, અને જો, હું તેની જગ્યાએ તારી દાસી તરીકે તારી હજુરમાં હાજર છું ! ”

ચાંદીની ઘંટડી જેવો માયાનો મધુર સ્વર સાંભળીને અને તેની પુરખાથી ઢાંઢેલી આકૃતિ જોઈને લલિતની અર્ધજાગૃત મગજશક્તિ એકદમ ગુંચવણમાં પડી જતી દેખાઈ. એટલામાં તો જીવાન બહાર ગયો હતો તે લલિતને માટે ગરમાગરમ રાખ લઈ આવ્યો, એટલે માયાના શબ્દોનો કશો જવાબ ન આપતાં લલિત તે રાખ પી ગયો, અને પાછો સૂઈ ગયો. થોડી વારમાં તો તે ધસધસાટ ઉઠવા લાગ્યો અને છેક સાંજે જાગ્યો. બીજી વાર તે જાગ્યો ત્યારે તેણે મને જોયો અને શું શું બનાવો બની ગયા છે તે વિષે તે મને પૂછવા લાગ્યો; પરંતુ મેં તેને ઉડાઉ જવાબો આપીને સમજાવ્યો કે જેથી તેના નખખા મગજ ઉપર કાંઈ કારખી ખરાબ અસર ન થાય. બીજે દિવસે તે ઉઠ્યો ત્યારે કાંઈક વધારે સ્વસ્થ અને તંદુરસ્ત જણાવા લાગ્યો. પછી મેં તેને તેની બચકર માંદગીની કેટલીક વાત કહી, મેં તેને માટે શું શું કર્યું તે વિષે કેટલુંક કહ્યું પરંતુ તે વખતે માયા હાજર હતી એટલે હું તેને વિશેષ કહી શક્યો નહિ અને માત્ર એટલુંજ કહ્યું કે “ આ સ્ત્રી આ પ્રદેશની મહારાણી છે, આપણી તરફ બધી લાગણી ધરાવે છે અને પોતાની ઇચ્છાથી તે જીરવે આઠીનેજ ફર્યા કરે છે. ” આ બધી વાત મેં લલિતને ગુજરાતીમાં કહી હતી અને ગુજરાતી ભાષા માયા જાણતી નહોતી છતાં તેના સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષાના અહ્ભુત જ્ઞાનને લીધે મને બચ રહેતો હતો કે કદાચ કાંઈ

કાંઈ સમજી શકાય તેવા શબ્દો ઉપરથી તે મારા કહેવાનો મર્મ સમજી શકશે અથવાતો. અમારી મુખમુદ્રાઓ પરના ભાવ ઉપરથી તે બધું સમજી જશે, અને વળી તેણે મને આપેલી ચેતવણી મને સારી પેઠે સાંભરતી હતી, એટલે મેં માત્ર ઉપવ્રત વાત કહીનેજ અત્યારે તો પતારી દીધું.

બીજે દિવસે પ્રભાતમાં લલિત સારી પેઠે તંદુરસ્ત અને લગ-ભગ તદ્દન સાજો થઈ ગયેલો માલૂમ પડ્યો. તેના શરીરમાં ન ધારી શકાય તેટલી ઝડપથી લોહી ચડ્યું હતું અને આટલી બધી માંદગીને અંતે ન માની શકાય તેટલા થોડા વખતમાં તે સાજો થઈ ગયેલો જણાયો. આ બધો પ્રભાવ માયાએ તેને આપેલા પેલા અમ્લકારિક ઔષધનોજ હોવો જોઈએ એમ હું માનતો હતો. તે સાજો થયો એટલે જૂનાં રમરણો પણ તેના મગજમાં તાજાં થવા લાગ્યાં. ગંદા પ્રદેશમાં મુસાફરી કરતી વખતે તેને તાવ ચડ્યો હતો અને તાવના આવેશમાં તે બેખાન થઈ ગયો હતો તે પહેલાંનાં બધા બનાવો તેના મગજમાં તરી આવવા લાગ્યા. યામા પણ તેને વારંવાર સાંભરી આવતી હતી, તેણે ઉઠાવેલી પોતાની સેવા તેને સારી રીતે યાદ આવતી હતી અને મને લાગ્યું કે યામા ઉપર લલિતનો પ્રેમ ઉપર ઉપરનો નહિ પણ ઉંડો હોવો જોઈએ. તેણે મને યામાના અદરશ થવા વિષે બહુ બહુ પ્રશ્નો પૂછ્યા પણ હું તેના સાચા જવાબો આપવાની હિંમત કરી શક્યો નહિ કારણકે લલિત પહેલવહેલો બેખાન અવસ્થામાંથી જાગ્યો ત્યારે માયાએ મને પોતાની પાસે બોલાવીને ફરીથી ગંભીર રીતે ચેતવણી આપી હતી અને સાચા બનાવની કશી વાત લલિતને નહિ કહેવાનું ફરમાવતાં મને એવી ધમકી પણ આપી હતી કે 'જો તું એમાંની કાંઈ પણ વાત કંબચક્રમારને કહીશ તો તારૂં આવી બન્યું

સમજળે. ' એક બીજે પ્રસંગે મને માયાએ બોલાવીને એવી સૂચના કરી હતી કે ' મારા વિષે તે ' કંબલકુમારને જે કાંઈ વાત કહી છે તેથી વધારે કશી વાત તું તેને કહીશ નહિ; વખત આવ્યે હું પોતેજ તેને બધી વાત કહીશ. '

ખરેખર, માયાની બધી રીતભાત હવે બદલાઈ ગઈ હતી. હું એમ માનતો હતો કે જે પુરૂષને માયા પોતાનો લગ્નરો વર્ષો પહેલાંના પ્રિયતમ સમજતી હતી તે પુરૂષને પોતાનો બનાવી લેવાની વહેલામાં વહેલી તકે તે સાધ્યા વિના રહેશે નહિ; પણ માયાએ એવું કશું ક્યુંજ નહિ અને તેનું કશું કારણ મારા સમજવામાં આવ્યું નહિ. તેણે માત્ર એટલુંજ ક્યું કે લલિતને જે જે વસ્તુઓની જરૂર પડતી હતી તે તે વસ્તુઓ તે તત્કાળ પૂરી પાડતી, તેને કશી બાધપ મારૂંમ પડવા દેતી નહિ અને તેમ કરતાં તે હમેશાં નમ્રતાથીજ વર્તતી ! અહા, ક્યાં તેનો રૂઆળ, ક્યાં તેનો બાદશાહી દોરો અને ક્યાં આ તેની વિલક્ષણ નમ્રતા ! તે લલિતને અત્યંત માનપૂર્વક બોલાવતી અને બનતાનુધી તેને પોતાની પાસે ને પાસેજ રાખતી. માયાના થોડા પરિચયથી જેવી કુતૂહલવૃત્તિ મારામાં ઉત્કેરાઈ હતી, તેવીજ કુતૂહલ વૃત્તિ લલિતના મગજમાં પણ આ અદ્ભુત અને ભેદભરી સ્ત્રીના સંબંધમાં ઉત્કેરાયા કરતી હતી. લલિત તેનો ચહેરો જોવાને ખાસ કરીને બહુ આતુર હતો. તે ચહેરા સંબંધી કશી વધુ વિગતો નહિ કહેતાં મેં લલિતને માત્ર એટલુંજ કહ્યું હતું કે—“ જેવી તેની આકૃતિ મને હર છે અને કંઈ મધુર છે, તેવીજ તેની સુંદરતા મોહક છે.” જુવાન માણસના મનને ઉન્મત્ત બનાવવાને આટલી વાત પણ થોડી નથી. તેની લાંબી માંદગીની થોડી થોડી અસર હજી તેના શરીરમાં હતી, પણ જે તેવી અસર ન હોત અને આમાના સંબંધમાં

તેનું મન ચિંતાતુર રહ્યા કરતું હતું તે તેવું ન રહેતું હોત, તો મને ખાત્રી છે કે તે આયાના પાશમાં ક્યારનોએ સપડાઇ ગયો હોત અને તેની પ્રત્યે પ્રેમ ધરાવવા લાગી ગયો હોત. આમાની પતિભક્તિ અને તેની સેવાવૃત્તિ દલ તેને એક સરખી રીતે સાંભર્યા કરતી હતી. માયાએ લલિતને પોતાની બે હજાર વર્ષની ઉંમર વિશેની જરા પણ વાત કહી નહોતી કે તેને તેવી કશા શંકા પણ ઉપજવા દીધી નહોતી, છતાં તેની કુતૂહલવૃત્તિ અહાંનજ ઉશ્કેરાયલી રહેતી હતી તેનું એક કારણ એ હતું કે પેલી પ્રાચીન સમયની આરસની તખ્તીમાં જે કામરૂદેશની અમર અપ્સરાની વાત કહેવામાં આવી હતી તેજ અમર અપ્સરા આ સ્ત્રી હોવાનું તે સ્વભાવિક રીતેજ માનવા લાગ્યો હતો. મને જ્યારે લલિતે બહુ-બહુ પ્રશ્નો પૂછીને અકળાવવા માંડ્યો ત્યારે મેં તેને એટલું કહ્યું કે “ ભાઈ ! તારી આમા અત્યારે ક્યાં છે તે હું કશું જાણતો નથી, માટે તેના વિષે તારે જે કંઈ પૂછવું હોય તે મહારાણીને પૂછજે. ” આથી તેની માંદગી સુધરના લાગી તેને ચોથે દિવસે સારી પેઠે નાસ્તો કરીને લલિત અને હું આયાની પાસે તેના ખંડમાં ગયા. કાંઈ પણ વખતે પોતાની હજુરમાં અમને બેઠીને આવવા દેવાની માયાએ પોતાની મૂંઝી ઢાસીએને આજ્ઞા કરી રાખી હતી.

નિત્યની પેઠે માયા પોતાના વિદ્વાસ ખંડમાંના પેદા બાજક ઉપરજ બેઠી હતી. અમને આવતા જોઇને તે ઉભી થઈ ગઈ અને પોતાના બેઠે હાથ લંબાવતી તે અમને લેવાને સામી આવી; અમને બેઠીને શા માટે ? એમજ કહોને કે લલિતને લેવાનેજ સામી આવી; હું તો હવે એક બાજુએજ રહી ગયો હતો અને લલિત આમાના અંતઃકરણનો અધિકારી દેવ થયો હતો.

અત્યંત નમ્ર અને મધુર સ્વરે માયા બોલી: “ મારા પરદેશી પરીણા ! તને આપકાર આપું છું ! તને મારી સમીપે બિભો રહેવાને લક્ષિતમાન થએલો જોઈને મને ખરેખરો આનંદ થાય છે. હું સાચું કહું છું કે જો મેં તને છેલ્લી ક્ષણે બચાવ્યો ન હોત, તો તું અત્યારે મારી સમીપે આવી શક્યો ન હોત. પણ હવે બધો ભય અને જોખમ ગયાં છે અને હવે દરીયા કાંઠા દુઃખદર્દનો હુમલો ન આવે તેટલા માટે માટે તારી સંભાળ રાખવી જોઈશે. ” માયાના આ છેલ્લા શબ્દો ખરેખર અર્થસૂચક અને બેદલયાં હતા.

લલિતે મસ્તક ધુણાવીને તેને નમન કર્યું અને પછી પોતા જોવા અગ્નિપ્રયા માણસ પ્રત્યે તેણે બતાવેલી માયાળુતા તથા વિનય-શીલતા માટે તેનો સારા શબ્દોમાં આભાર માન્યો.

માયાએ મૃદુતાથી જવાબ આપ્યો: “ નહિ, તારા જેવા મા-ણસને દુનિયામાંથી મરવા દેવો એ વાજખી નહોતું કારણકે તેથી દુનિયાને મોટી ખાટ પડત. આ સૃષ્ટિમાં સુંદરતા કાંઈ ઠેરઠેર હોતી નથી. તારે મારો આભાર માનવાની કશી જરૂર નથી. હું તો તને અહીં આવેલો જોઈનેજ ખુશ થએલી છું. ”

ગુજરાતીમાં મને લલિતે ધીમેથી કહ્યું: “ સાંભળ્યું કાકાશ્રી ! આ સ્ત્રી તો અત્યંત વિનયી અને સંસ્કારી લાગે છે. તમે તેની વિનય-શીલતાનો અનુભવ તો સારી પેઠે કર્યોજ હશે. અને જુઓ તો ! કેવા સુંદર છે તેના હાથ ! ”

મેં લલિતને ઇશારો કરીને ચૂપ રહેવા સૂચવ્યું; કારણકે મને માયાની ધુરખા હેઠળની આંખોમાં કાંઈ સંશયના કિરણોનો અમકાર દેખાયો હતો ! તે મને સ્થિર દષ્ટિથી નિરખી રહી હતી.

માયા આગળ બોલી: “ મને વિશ્વાસ છે કે મારા ચાકરોએ તારી સેવા બરાબર ઉઠાવી હશે. આ ગરીબ સ્થાનમાં જો કાંઈ પણ સુખ હોય, તો તારે ખાત્રી રાખવી કે તે સુખ તને પમાડવાને મેં મારાથી બનવું ક્યું છે. કહે, ખીજી હવે તને કાંઈ ઇચ્છા છે ? ”

લલિતે એકદમ જવાબ આપ્યો: “ હા, મહારાણી ! મારી સાથે પેલી જે સ્ત્રી હતી તે ક્યાં ગેય થઇ ગઇ તે મારે જાણવું છે. ”

માયા બોલી: “ હાં, હાં, પેલી છોકરી કે ? હા, મેં તેને જોઈ હતી, પણ હું તેને ઓળખતી નથી. તેણે કહ્યું કે મારે જવું છે, પણ ક્યાં જવું છે તે કાંઈ તેણે કહ્યું નહિ. કદાચ તે પાછી આવે ખરી અને ન પણ આવે. માંદા માણસની સેવામાં બેસી રહેવું તે કંટાળા ઉપખવે તેવું કામ છે અને આ કામરૂ દેશની સ્ત્રીઓ અસ્થિર મનની હોય છે. ”

લલિત આ સાંભળીને ગુંચવાયા જેવો અને દુઃખિત થઈ સરખો દેખાયો.

લલિતે મને ગુજરાતીમાં કહ્યું: “ આ બહુ વિચિત્ર વાત છે. ” પછી તેણે માયાને કહ્યું: “ હું આ કાંઈ સમજી શકતો નથી. તે સ્ત્રી અને મારી વચ્ચે પરસ્પર સારી લાગણી હતી અને અમે...” લલિત એટલું બોલીને અટકી ગયો.

માયા સહજ દસી; તેનું એ હસવું મધુર પણ હેતુપુરઃસર હતું; અને હવે તેણે વાતચીતનો વિષય બદલાવ્યો.

પ્રકરણ ૪ થું.

મીઠો મેળાપ, પણ—

ત્યારપછી એવી પરચુરણ બાબતો વિષે વાતચીત ચાલી કે તે મને સાંભરતી નથી. ગમે તે કારણથી માયા લલિતની સાથે એવી છૂટથી વાતચીત કરતી નહોતી કે જેવી છૂટથી તેણે મારી સાથે વાતચીત કરી હતી. કદાચ તેનો ધરિદો પોતાનું વ્યક્તિત્વ અને પોતાનો સ્વભાવ લલિતની જાણમાં બરાબર નહિ આવવા દેવાનો હશે. તોપણ તેણે લલિતને પુરતજ જણાવી દીધું કે—“મેં તમારી પરાણાગતમાં આ દેશના લોકોના એક નાચની અને ઉત્સવની ગોઠવણ કરી છે, અને તેથી હું ધારું છું કે તમને આનંદ મળશે તથા આ દેશના નાચની નવી માહિતી મળશે.” આથી મને નવાઈ લાગી. હજી થોડા દિવસ પહેલાંજ માયાએ આમદેવના તાબાના થોડા જંગલી લોકોના જન લીધા હતા અને પુરતમાં જ આવા નૃત્યોત્સવમાં આ લોકો આનંદથી ભાગ ભેશે કે કેમ એ મને શંકાની વાત લાગતી હતી. પણ અમે ત્યાંથી પાછા ફરવાની તૈયારી કરતા હતા એટલામાં માયાએ સૂચવ્યું કે—લલિતને જે આ ગુફાઓની કેટલીક અદ્ભુત વસ્તુઓ જોવાની ઇચ્છા હોય તો બસે આમદેવની સાથે તે જોવાને જાય. આથી અમે જીવન તથા આમદેવને લઈને ગુફાઓ જોવા ગયા.

જે કાંઈ મેં માયાની સાથે ફરીને આ ગુફાઓમાં જોયું હતું તેવું જ આ વખતે લલિતે આમદેવની સાથે ફરીને જોયું. હું સાથેજ હતો. માયાએ મને બતાવેલી ગુફાઓમાં જે કાંઈ જોવાનું હતું તે તો ખૂદાં ખૂદાં જાળવી રાખેલાં મુડાં, હાડકાં, કે બહુ તો અસહ્ય કોતરણી-કારીગીરી વિના બીજું કશું નહોતું. આખો પર્વત કોતરીને તેવી

સંખ્યાબંધ ગુફાઓ બનાવવામાં આવી હતી એટલે એક સાથે બધી ગુફાઓમાં ફરી વળવું અશક્ય હતું. પરંતુ એકનું એક દસ્ય જૂદી જૂદી ગુફાઓમાં જોવાનું ગમે તેમ પણ નહતું. પેલો હાડકાનો મંળ-વર ઢગલો પણ અમે જોયો અને ત્યારપછી સામાન્ય સ્થિતિના લોકોનાં જાળવી રાખવામાં આવેલાં મુઠાં જોયાં. આ મુઠાં પેલાં સારી સ્થિતિના લોકોનાં જાળવી રાખેલાં મુઠાંઓના જેવાં સારાં દેખાતાં નહોતાં. કેટલાંક મુઠાં ઉપર વચ્ચે પણ નહોતાં અને એક ગુફામાં તો એક સાથે પાંચસોથી હજાર જેટલાં મુઠાં ઉપરા ઉપરી અના-જની ગુણોની પેઠે ખડકી રાખવામાં આવેલાં હતાં !

લક્ષિતને આ દેખાવ ભયંકર છતાં નવાઇભરેલો અને જોવા-જાણવા જેવો લાગ્યો. આ અસહના વખતનાં સ્મરણો તેની ઇતિ-હાસવૃત્તિને જાગૃત કરવા લાગ્યાં. પણ જીવાનને આ કશું જોવાનું ગમતું નહોતું. જ્યારથી અમે આ દેશમાં આવ્યા હતા ત્યારથી જીવા-નને તો એક પછી એક કંટાળો ઉપજાવે તેવુંજ નજરે આવતું હતું અને તેમાં વળી આ મુઠાંના ઢગ જોઈને તો તેને કાંઈ-કાંઈ થઈ જતું હતું ! તેને આમ થતું જોઈને બામદેવ બોલ્યો : “ દીકરા કુછર ! તું આમ ગભરાય છે શાને ? આ બધા મરી ગયેલા છે અને તારે પણ એક વાર મરીને મુઠાકાપ બનવાનું છે. ”

બામદેવની વાત મેં જીવાનને ગુજરાતીમાં સમજાવી એટલે તે બોલ્યો : “ એ તો બહુ સારી શિખામણ આપી, પણ બાપુ ! જરા આ શુદ્ધને કહો કે તારે તો મારી મહેલાં મુઠાં થવું પડે એટલી તારી ઉંમર છે ! ”

કેટલીક ગુફાઓ નમૂનારૂપે માત્ર જોઈને અમે અમારા એર-કામાં પાછા ફર્યા અને બોજન લીધું. મધ્યાહ્ન વીતી ગયો હતો.

અને હવે અમને-ખાસ કરીને લલિતને બહુ આરામની જરૂર હતી. છ વાગતાં અમે ઉડીને પાછા માયાની હજુરમાં હાજર થયા. જીવન પણ અમારી સાથે હતો. મૂળે જીવન અર્ધાનું બધું જોઈને ડરખાઈ ગએલોજ હતો અને માયાએ તેને પેલા પાણીભરેલા વાસણમાં ચિત્રવિચિત્ર દેખાવો બતાવીને વધારે ચમકાવી મેલ્યો ! જીવનના બાપને સાત દીકરા હતા, તેમાં માત્ર એક જીવન સિવાય બીજા બધા મરી ગયા હતા. આ વાત મેં માયાને કહી એટલે માયાએ જીવનને કહ્યું: “ તું તારા બધા ભાઈઓના ચહેરા મનમાં યાદ લાવ. ” જીવનને એ ચહેરા યાદ કર્યા અને પછી પાણીમાં જોયું, તો ખરેખર પોતાના મરી ગએલા છએ ભાઈઓના ચહેરાનું જૂમખું એની અંદર દેખાયું ! જે ભાઈનો ચહેરો જીવનને જેટલો આઝો યાદ આવ્યો તેટલા પ્રમાણમાં એ ચહેરાની સ્પષ્ટતા આછી-ઝાંખી હતી, અને જેના ચહેરા તેને ખરાખર યાદ આવ્યા તે બધા ચહેરા ઊવતા-જગતા જેવા અને સ્પષ્ટ હતા. વસ્તુતઃ જીવનના મગજમાંના દેખાવોનુંજ પ્રતિબિંબ એ પાણીમાં દેખાતું હતું. આવી રીતે મારા અને લલિતના મગજમાંના દેખાવોનું પ્રતિબિંબ પણ અમે જોયું અને માયાએ પણ જોયું. એક વાર મેં જીનાગઢનો ગિરનાર પર્વત મગજમાં ધાર્યો અને તેનું પ્રતિબિંબ પેલા પાણીમાં મેં જોયું, તે સાથે માયાએ પણ તે જોયું, કારણકે પૂર્વે તેણે તે કોઈ વાર જોયું નહોતું. માયા પોતે પોતાની અણજોઈ વસ્તુઓનો દેખાવ એ પાણીમાં ઉતારી શકતી નહિ. શ્વેતપુત્રા નદીમાં અમારી હોડી તરતી આવતી હતી તે દેખાવ તેણે અગાઉથી જોયો હતો અને અમે કામરૂદેશ તરફ આવતા હતા તે તેણે અગાઉ જાણ્યું હતું, તેનું કારણ એ હતું કે શ્વેતપુત્રા નદીનું એ બધું સ્થાન માયાએ ધણીએ વાર જોયું હતું એટલે નદીના પાણીનો દેખાવ નજર સમીપે આવતાં જ તેની

ઉપર તરતી અમારી હોડી અને તેમાં બેઠેલા અમે ત્રણ જણા તેના જોવામાં આવી ગયા હતા. આ માનસિક પ્રતિભાઓના પ્રતિબિંબનું રહસ્ય હું અને લલિત સમજી શક્યા, પરંતુ જીવાન તો તેને એક પ્રકારનો જાદૂજ સમજતો હતો. પોતાના લાઘવોના ચહેરા એ પાણીમાં પોતાની સામે ટગર ટગર જોઈ રહેલા જોઈને જીવાન કેવો આભો બની ગયો હતો તે હજી મારા ધ્યાનમાં છે. તેનું એ આશ્ચર્ય જોઈને માયા ખડખડાટ હસીને રમૂજ મેળવી રહી હતી.

એકાદ કલાક આ દેખાવો જોવામાં ગાળ્યો એટલામાં મામાની મૂગી દાસીઓએ હશારતોવડે સંદેશો સુણાવ્યો કે આમદેવ અંદર આવવાની રજા માગે છે. તેને આવવાની પરવાનગી આપવામાં આવી એટલે આમદેવ ચારે પગે ચાલતો અંદર આવ્યો અને સમાચાર આપ્યા કે નૃત્યોત્સવની બધી તૈયારી થઈ ચૂકી છે અને હવે મહારાણી તથા મહેમાનો ખુશીથી પધારે. થોડી વાર રહી અમે બધા ઉઠ્યા અને માયાએ પોતાના સફેદ વસ્ત્રની ઉપર કાળો ઝબ્બો પહેરી લીધો. આ કાળો ઝબ્બો એજ હતો કે જે ઝબ્બો પહેરીને તે અમિની જવાળા પ્રકટાવતી પેલી નેપાળી રાજકુમારીને શાપ આપી રહી હતી અને મેં તેને રાત્રિને વખતે તેમ કરતી ભોંયરામાં જઈને જોઈ હતી. અમે બધાં ત્યાંથી નીકળ્યાં. નાચ ખુદ્દા મેદાનમાં થવાનો હતો. એક મોટી ગુફાની સમીપે આવેલું વિશ્વાળ સપાટ આંગણું તે માટે પસંદ કરવામાં આવ્યું હતું, તે તરફ અમે ગયા. ગુફાના મુખથી પંકરેક ડગલાં જોટલા અંતર પર ત્રણ બાજઠો મૂકવામાં આવેલા અમે જોયા, તે ઉપર જઈને અમે બેઠા. હજી કેાઇ નાચ કરનારાઓ નજરે આવતા નહોતા. રાત્રિ લગભગ અંધારી હતી અને ચંદ્ર હજી ઉગ્યો નહોતો. આ અંધકારમાં અમે નાચ કેવી રીતે જોઈ શકવાના

હતા તેજ અમને સમજાતું નહોતું. આ વિષે લલિતે માયાને પ્રશ્ન કર્યો એટલે માયા બોલી: “થોડી વારમાં જ તને સમજશે.”

માયાના મુખમાંથી આ શબ્દો નીકળી રહ્યા એટલામાં તો બધી દિશાઓમાંથી કાળી આકૃતિઓ દેખાવા લાગી. દરેક આકૃતિ પાસે એક એક જગી બળતી મશાલ હતી. એ મશાલ ગમે તે વસ્તુ હોય પણ બડબડ બળતી હતી અને મશાલનું બળતું એક વાર જેટલું ઉંચું જતું હતું ! એ આકૃતિઓ નજીક ને નજીક આવતી ગઇ. તેમની સંખ્યા પચાસેકની હતી. નજીક આવતાં તે જુતોનું ટોળું હોય એવું માલુમ પડતું હતું અને તેમની પેલી બળતી મશાલો ? લલિત તે જોઇને બોલી ઉઠ્યો: “ઓ પ્રભુ ! આ તો માણસનાં મુઠાંની મશાલો બનાવી છે !!”

હું તે તરફ તાકી રહ્યો. માથાપર બળતી સપડીઓ લઇને આવેલી ચૂડેલોનાં જેવાં એ મુઠાં દેખાતાં હતાં. મને સમજાતું કે યુદ્ધોની અંદર ભરી રાખવામાં આવેલાં મુઠાંઓનો ઉપયોગ આ તત્ત્વોત્સવમાં મશાલો તરીકે કરવામાં આવેલો હતો અને મુઠાંઓની અંદર ભરી રાખવામાં આવેલા કોઇ તૈલી પદાર્થોને લીધે તે મશાલની પેઠેજ બડબડ બળી રહ્યાં હતાં !

આ બળતાં મુઠાંનો આંગણીની વચ્ચેવચ્ચે ઢગલો કરવામાં આવ્યો. અમે બેઠાં હતાં ત્યાંથી તે વીસેક ડગલાં જેટલો દૂર હતો. એ અગ્નિનો બડબડાડ અને અંદરના હાડકાંના ફૂટવાથી થતા અવાજ ને ઉડતાં તણખા, એ બધું ખરેખર ભયંકર હતું. એક મુઠાંનો છૂટો પડી ગયેલો બળતો હાથ એક જંગલી પુરખે તેમાંથી ઉપાડ્યો અને તેણે તે વડે આંગણીની ફરતા લાકડાના ખૂંટા બોલીને ચોડે ચોડે અંતરે ખાંધેલાં મુઠાંને માથેથી સળગાવવા માંડ્યાં ! જેવી

રીતે દારૂખાનું ફેડનાર મુઠ્ઠાં પોતાના હાથમાંની નાની સરખી મસા-
લથી ભોંચે ગોઠવી રાખેલું દારૂખાનું એક પછી એક સળગાવે, તેવી
રીતે તેણે પેલા મુઠ્ઠાના હાથની મસાલથી આ બધી મુઠ્ઠાં રૂપી
મોટી મસાલોને સળગાવી ! અમારી ત્રણ બાજુએ એકી સાથે
સંખ્યાબંધ આવી ધૂણાજનક મસાલો સળગી ઉડી અને મુઠ્ઠાંઓની
આંખોમાંથી, મુખમાંથી અને કાનમાંથી લાંબી લાંબી જ્વાળાઓ
નીકળતી ભયાનક દસ્ય રજુ કરવા લાગી. આરી રીતે અર્ધા કલાકમાં
એક મુઠ્ઠું લગભગ કમર સુધી બળી જતું કે તુરત બાકીના ભાગને
ફેંકી દઇને તેની જગ્યાએ બીજું મુઠ્ઠું ચૂકીને તુરત તેને સળગાવવા-
માં આવતું ! તેવીજ રીતે આંગણીની વચમાં સળગાવવામાં આવેલી
હોળીને પણ નવો નવો ખોરાક આપવામાં આવતો હતો. આ દસ્ય
ધૂણાજનક હતું છતાં તે નવા પ્રકારનું અને લાગણી ઉત્કેર-
નારું હતું.

આ દસ્યથી માયાની કાંઈ લાગણીઓ ઉત્કેરાયતી જણાઈ
નહિ. અમે આ દેખાવ પહેલવહેલો જોયો હતો પણ તેણે તો આવા
ધણાએ દેખાવો જોયા હશે. તે બોલી: “ હરપાળ ! મેં તને વિચિત્ર
દસ્ય બતાવવાનું વચન આપ્યું હતું અને એ વચન મેં પૂરું કર્યું છે
ને ? વળી આમાં કેટલોક બોધ પણ રહેલો છે. તેનો બોધ એવો
છે કે આજે જીવી જ્યો; આવતી કાલ કોણે જોઈ છે ? ભવિષ્ય
ઉપર આધાર રાખવાથી કશું વળવાનું નથી. આ બધાં મુઠ્ઠાં જૂના
કાળના અમીરો અને ચોદાઓનાં હશે, તેમની પ્રેમી પ્રેમિકાઓનાં
પણ હશે; શું તેમણે ધાર્યું હશે કે કેટલાંક વર્ષો પછી તેમનાં મુઠ્ઠાં
ભવિષ્યની પ્રત્નના નૃત્યોત્સવને વખતે પ્રકાશ આપનારી મસાલો
બનીને રહેશે ? જો, આ પ્રમાણે આ નૃત્યોત્સવની રંગભૂમિમાં

પ્રકાશ પાથરવામાં આવ્યો છે અને હવે ખેલ શરૂ થશે. નાચનારાં-
ઓ આવી રહ્યાં છે. ”

માયાએ આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલામાં અમે જોયું કે આંગણુની વચ્ચે પ્રમટાવેલી મુઠાંની હોળી તરફ જૂદી જૂદી આકૃતિઓની બે દારો આગળ વધી રહી છે. તેમની એક દાર પુરખોની અને બીજી દાર સ્ત્રીઓની હતી. આવી આકૃતિઓની સંખ્યા લગભગ એકસો જેટલી હતી. દરેક આકૃતિ વાલ, ચિત્તા રંગે જૂદાં જૂદાં પ્રાણીઓનાં ચામડાંમાં સજ્જ થએલી હતી. તે બધી આકૃતિઓ હોળીની ફરતી ગુપચુપ ગોઠવાઈ ગઈ, અને પછી નૃત્ય શરૂ થયું. આ નૃત્યનું સંપૂર્ણ વર્ણન આપવું એ મુશ્કેલ છે. જોકે આ નૃત્યમાં લાચપગની નૃત્ય-કળાનું જંગલી સ્વરૂપ માલૂમ પડતું હતું, તોપણ એને નૃત્ય કહેવાને બદલે એક જાતની મુંગી લવાઈ કહેવી એ વધારે ઠીક હતું. તે લવાઈમાં કોઈ દારબના, કોઈ આનંદના અને કોઈ ફૂરતાના પ્રસંગો ગોઠવવામાં આવ્યા હતા. એક પ્રસંગ કોઈ રાજના ખૂનનો હતો. તેમાં જીવતા રાજાને દાટવામાં આવ્યો હતો અને રાજા તેમાંથી છૂટવાને તરફડીયાં મારતો હતો. તે એક પ્રકારનું નૃત્ય જ હતું ! આ બધી લવાઈ મુંગી જ ચાલતી અને દેખાવો જોઈને પ્રેક્ષકો આનંદ પામતા. લવાઈના બધા પ્રસંગો ગુફાઓના સુંદર કાતરકામમાં દેખાડવામાં આવેલાં જૂદાં જૂદાં દરગોમાંથી પ્રેરણા પામીને ગોઠવવામાં આવેલા હોય એવું જણાતું હતું.

એકાએક એક મજબૂત બાંધાની સ્ત્રી પ્રેક્ષકોની વચ્ચેથી ફૂટી પડી ! ચોમેર ઘોંઘાટ મચી ગયો. તે ઘેરો બની ગઈ હોય એમ જણાતું હતું કારણકે તે મોટી ખૂબે માતી હતી : “ મને કાળો બકરો આપે, રે મને કાળો બકરો આપો ! ” એમ બોલતી બોલતી તે ધૂમવા અને ધૂણવા લાગી !

નાચનારાં અને બીજાઓ એકદમ તેની આસપાસ ફરી વળ્યાં. કેટલાકો પાછળ જીભા રહીને આ બાંધને શું થઇ ગયું તે જોવા લાગ્યા. એક જણ બોલી ઉઠ્યો: “ અરે, એના શિરમાં જોગમાયા આવી છે ! દોડો, દોડો, કોઇ ક્યાંયથી કાળો બકરો લઈ આવો ! હે જોગમાયા ! શાન્ત થાવ, શાન્ત થાવ ! હમણાંજ તમારે માટે કાળો બકરો આવે છે, માટે ધીરો પડો ! ”

પણ જોગમાયા એમ ધીરો શાનાં પડે ? એ બાંધ તો આરડયા-યાજ કરતી હતી કે: “ મને કાળો બકરો આપો રે, મને કાળો બકરો આપો ! ઘોળો ન જોઈએ, ભુરો ન જોઈએ, મને કાળો બકરો આપો રે, મને કાળો બકરો આપો ! ” અને એમ બોલતી તે વધારે ને વધારે જોરથી ધૂમતી હતી તથા માથાના કેશ છૂટા મૂકીને ધૂણતી હતી.

“ હા માતાજી ! બકરો આવે છે, ધીરો પડો, દેવી કૃપા કરો, અમને આશીર્વાદ દો, તમારે માટે બકરો આવે છે ! ”

છેવટે પાસેની જાડીમાં પડેલા કોઇ ટોળામાંથી એક જણ બકરો લઈને આવી પહોંચ્યો, ત્યાંસુધી એણે એ પ્રમાણે બોલતાં ધૂણાજ કર્યું અને લોકોએ વિનંતિઓ ક્યાંજ કરી. બકરાનાં સીંગડાં પકડીને તેને વચ્ચોવચ્ચ ખેંચી આણવામાં આવ્યો.

જોગમાયાએ પૂછ્યું: “ બકરો કાળો છે કે ? ”

“ હા, હા, માતાજી કાળો બકરો છે. ” એક જણે કહ્યું અને તે સાથે તેણે પોતાની પાસેના એક બીજને ધીરથી કહ્યું: “ અરે, બકરાના પેટ પર ઘોળો ડાબ છે તેના ઉપર તારો હાથ મૂકીને તેને હાંકી દે, નહિતો માતાજી જો એ ડાબ જોઈ જશે તો આ બકરાનો બોય સ્વીકારશે નહિ. ”

જોગમાયાએ હવે ધૂણતાં ધૂણતાં બોલવા માંડ્યું: “મારો કાળો બકરો કાપો, રે, મારો કાળો બકરો કાપો !”

“હા માતાજી !” કહેતાંજ એક જણે બકરાના ગળા ઉપર જોરથી છરો માર્યો. બકરાના મ્હોંમાંથી કારમી ચીસ નીકળી અને તેનું ડોકું અધું કપાઈ જતાં અંદરથી લોહીની શેડયો વહૂટી ! લોહી એક વાસણમાં ઝીલવામાં આવ્યું અને એ ફળફળતું ગરમ લોહી જોગમાયાને પીવડાવવામાં આવ્યું, એટલે જોગમાયા શાન્ત થયાં ! ! અત્યારસુધી જે જોગમાયા ધૂણતાં હતાં તે હવે ડાહ્યાં ડમરાં થઈને આનંદથી નાચવા ફરવા મંડી ગયાં ! થોડી વારે એ ભવાઈ અને નાચ બંધ થયાં અને નાચનારાંઓ જેમ દારબંધ આવ્યાં હતાં તેમ દારબંધ પાછાં ચાલ્યાં ગયાં. હવે વચમાં માત્ર પેલી મુડદાઓની હોળીજ પહેલાં કરતાં કાંઈક ઓછી જવાળાઓ કાઢતી સળગી રહી હતી.

મેં ધાર્યું કે આ ઉત્સવ હવે પૂરો થઈ ગયો હશે. ખરેખરી રીતે મને આ બધું ધૃષ્ટાંજનક દ્રશ્ય જોઈને કંટાળો આવ્યો હતો. હવે અહીંથી ઉડી જવાની રજા મહારાણી પાસે માંગવાની તૈયારીજ હું કરતો હતો, એટલામાં એક બાળુએથી એક વાંદરો અને બીજી બાળુએથી એક સિંહ ફાળો ભરતા એ હોળી તરફ પાછા ધસી આવ્યા, પછી એક બકરો આવ્યો અને તેની પાછળ પોતાનાં શીંગડાં હલાવતો એક બળદ આવ્યો. આ બધાં સરખાં પ્રાણીઓ નહોતાં પણ જૂદાં જૂદાં પ્રાણીઓનાં આખાં ચામડાં પહેરીને પ્રાણીઓનો વેશ ધારણ કરનારાં સ્ત્રી પુરુષો હતાં ! તેમાં રોઝ, બકરાં અને સાબરના વેશધારી પણ હતાં ! જ્યારે બધાં વેશધારીઓ એકઠાં થઈ ગયાં ત્યારે એ ચિત્ર વિચિત્ર પ્રાણીઓનું જૂથ અનિ-

યમિન રીતે નાચવા કુદવા લાગ્યું અને તે તે પ્રાણીઓના અવાજનું અનુકરણ કરતું ઘોંઘાટ મચાવવા લાગ્યું. બધા પ્રાણીઓના સ્વરનું એ વિચિત્ર મિશ્રણ ખરેખર બધા કરતાં જીવાનને વધારે આનંદ ઉપજાવતું હતું અને તે તો એક ઠેકાણે ઉભો ઉભો હસી રહ્યો હતો.

આ વિચિત્ર નૃત્ય ધણો વખત ચાલ્યું; મને અને લલિતને તેથી કંટાળો પણ ઉપજ્યો એટલે મેં માયાને કહ્યું કે અમે જરા આટલામાં આસપાસ ફરીએ છીએ અને આ ખોડેલાં બળતાં મુઠ્ઠાં જોઈએ છીએ. માયાએ રજા આપી એટલે અમે ઉડ્યા અને ડાબી તરફ વળ્યા. એક બે મુઠ્ઠાની પાસે જઈને તે કેવી રીતે બળતાં હતાં તે અમે ખરાય જોયું. અમને એ દેખાવ બહુ ધ્રુણાજનક લાગ્યો. અમે તે જોઈને પાછા ફરતા હતા, એટલામાં અમારું ધ્યાન એક ચિત્તા નરક ખેંચાયું. તે ચિત્તાનું ચામડું પહેરનાર કોઈ નાચનારજ હશે તે વિશે અમને શંકા નહોતી. તે નાચનાર બીજાઓથી છૂટો પડી ગયો હતો અને અમે જે બાજુએ આવ્યા હતા તે બાજુએ ચાલ્યો હતો. તે મારી તદ્દન નજીક આવીને મારા પગને સ્પર્શ કરીને બોલ્યોઃ “મારી પાછળ પાછળ આવો.” હું આ શબ્દોથી વિસ્મય પામ્યો પણ લલિત તો ઓળખી ગયો કે તે શબ્દ ચામાનો હતો ! લલિત જરાએ રાહ જોયા વિના તે ચિત્તાનો વેશ ધરનાર ચામાની પાછળ પાછળ ચાલ્યો અને હું પણ પાછળથી વગર છૂટકે તેની પાછળ પાછળ દોરાયો. ચિત્તો ત્યાંથી પચાસેક કદમ આગળ ગયો. પેલાં બળતાં મુઠ્ઠાંનો પ્રકાશ જે સ્થળે બહુ ઝાંખો પડતો હતો તે સ્થળે જઈને તે ચાલ્યો એટલે લલિત પણ તેની પાસે ચાલ્યો. હું કુતૂહલભરી દૃષ્ટિથી માત્ર જોઈ રહ્યો.

ચામા બોલીઃ “ઓ મારા ભરથાર ! છેવટે મને તારો મેળાવ

થયો ખરો ! સાંભળી લે. મહારાણી તરફના ભયથી મારી જીંદગી જનખમમાં આવી પડી છે. તારા વાંદરમુખા કાકાએ તને કહ્યું તો હશે કે મહારાણીએ મને કેવી નિર્દયતાથી કાઢી મૂકી છે. મારા નાથ ! તારી વિપર મારો પૂરેપૂરો પ્રેમ છે અને અમારા આ દેશના રીવાજ મુજબ તો તું મારોજ પરણેલો બરથાર છે. મેં તારી જીંદગી ખચાવી છે; એટલે તું મને છોડી દઇ શકે નહિ, મારા પ્રિયતમ ! ”

લલિત બોલ્યો : “ સાચી વાત છે ચામા ! હું પણ તને ક્યારનો શાધી રહ્યો છું. હું તને છોડી દેવા ઇચ્છતો નથી; તું મારી સાથે ચાલ, એટલે આપણે મહારાણી પાસે આપણા દિવની ખરી વાત કહી નાંખીએ ! ”

“ નહિ, નહિ, આપણી તે વાત સાંભળતાંજ તે આપણને મારી નાંખશે. તને હજી તેની શક્તિની ખબર નથી. તારા કાકાને તેની ખબર છે કારણકે તેણે તેની શક્તિનો ચમત્કાર પોતાની નજરે જોયો છે. હવે સાંભળ; આપણે મારો મેળાપ હમેશાં ચાલુ રહે તે માટે તો એકજ માર્ગ છે. જો મને ગ્રહણ કરીને છેવટસુધા નિભાવવાની તારી ઇચ્છા હોય તો ચાલ આપણે બેઠે જણાં નાસી જઈએ-અત્યારેજ નાસી જઈએ અને ખાઈએ તથા જંગલો પસાર કરી શકીશું તો કદાચ આપણે બન્ની જઈ શકીશું પણ ખરાં. ”

“ લલિત ! ઈશ્વરને ખાતર એવું સાહસ.....” હું એ પ્રમાણે સાહસ નહિ કરવાની શિખામણુ લલિતને આપવા જતો હતો, પણ ચામા વચ્ચે બોલી ઉઠી :

“ મારા બરથાર ! તેની વાત તું સાંભળીશ નહિ. જઈ જાલ, નહિતો અત્યારેજ આપણું મોત આવ્યું સમજજો. કદાચ અત્યારે મહારાણી પોતાની દૈવી શક્તિથી આપણી વાતચીત સાંભળી રહી પણ

હોય." આ પ્રમાણે વધુ ને વધુ દલીલો કરતી ચામા પ્રેમપૂર્વક લલિ-
તના બાહુપાશમાં પડી. તે વખતે ચિત્તાના માથાના ચામડાનો ભાગ
ચામાના માથા ઉપરથી બાબુએ સરકી ગયો અને તેના માથાના વાળ
ઉપર પડેલાં પેલાં ત્રણ સફેદ ચકામાં મારા જોવામાં આવ્યાં. તારા-
ઓના જાંખા પ્રકાશમાં એ સફેદ ચકામાં ચમકી રહ્યાં હતાં. આ
વખતે અહીં વધુ વખત ગાળવો એ મને ઠીક લાગતું નહોતું, તેથી
હું લલિતને એ પ્રકારની સલાહ આપવાનો વિચાર કરતો હતો, એટ-
લામાં મેં મારી પાછળથી કોપનું ધીમું હાસ્ય સાંભળ્યું ! મેં પાછું
વાળાને જોયું અને હું ચમક્યોઃ બાપરે ! માયા પોતે બામદેવ અને
બે મુગી દાસીઓની સાથે ત્યાં આવી પહોંચી હતી ! મારો દમ બંધાઈ
ગયો અને હું હમણાં બેભાન થઈને પડી જઈશ એમ મને લાગ્યું,
કારણકે મને ખાતરી હતી કે આ બનાવનું પરિણામ જરૂર બચકર
આવશે અને સૌથી પહેલાં તો હું જ માયાના કોપનું બલિદાન થઈ
પડીશ. ચામાનાં તો ગાત્રજ માયાને જોઈને ગળા ગયાં. તેણે લલિ-
તને પોતાના બાહુપાશમાંથી છોડીને હાથવડે મ્હોં ઢાંકી દીધું. લલિ-
તને હજી આ બનાવની ગંભીરતાનું પૂરું જ્ઞાન નહોતું. તે તો માત્ર
શરમાયો અને સહેજ ગભરાયો.

પ્રકરણ ૫ મું.

અપ્સરાના સૌંદર્યનો વિજય !

થોડી દાણો સુધી ચુપકી ફેલાઈ ગઈ. માઈ અંતર ફફડી ઉઠ્યું હતું. માયાએ એ ચુપકી તોડતાં લલિતને અત્યંત મૃદુ સ્વરે કહ્યું : “ નહિ, મારા વડાલા અતિથિ ! એમાં શરમાવાનું કશું કારણ નથી. ખરેખર, દેખાવ બહુ મજનો છે : એક સિંહ છે અને બીજો ચિત્તો છે ! ”

“ ઝાહ બાપ ! ” લલિતે ગુજરાતીમાં એ શબ્દો બોલતાં નિઃશ્વાસ નૂક્યો.

માયા આગળ બોલી : “ અને ચામા ! તારા માથાપરનાં પેલાં ઘોળાં ચકામા ચંદ્રના પ્રકાશમાં મારી નજરે ન પડ્યાં હોત, તો હું તારી પાસે થઈ ચાલી ગઈ હોત અને તે તું છે તેની મને ખબર પણ ન પડી હોત. ” અત્યારે ચંદ્રોદય થતો હતો અને તેની આછી પ્રકાશરેખા એ ઘોળાં ચકામાંને પ્રકાશિત કરી રહી હતી. “ વાર, હવે નૃત્યોત્સવ ખરો થયો છે, મશાલો બળી ગઈ છે અને બધું પૂરું થઈ ચૂક્યું છે. એટલે ચામા ! આ પ્રસંગને તેં પ્રેમ પ્રકરણને માટે સાંધા લીધો તરો ; મને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો કે તું મારી ગુલામી થઈને મારી આજ્ઞાનું ઉક્ષંબન કરીશ ; હું તો ધારતી હતી કે તું અત્યારે ક્યાંય દૂર જઈને બેઠી હોઈશ. ”

ચામા બેઘડક બોલી : “ મારી સાથે એવી કાંઈ રમત રમવાની જરૂર નથી. મને જલ્દી મારી નાંખ એટલે આ બધા પ્રકરણનો અંત આવી જાય. ”

“ ના, ના, એમ શામાટે ? પ્રેમભર્યાં ઉનાં ઉનાં સુખનમાંથી ઉછળાને મૃત્યુની ઠંડી ગેદમાં એટલી બધી ઉતાવળથી પડવું એ ઠીક

નથી." એમ કહેતાં માયાએ પોતાની મૂંગી દાસીઓને કાંઈ ઇશારત કરી એટલે તેમણે ચામાને બેઠે હાથથી પકડી. આ જોઈને કોધવશ થએલો લલિત એકદમ દૂલો અને એક દાસીને ઠાંસો મારીને બોંચે ધાડી દીધી. બીજીને મારવાને તે પોતાનો મુકો તૈયાર કરીને ઉભો.

આ જોઈને માયા ફરીથી હસી. " સામાશ, મારા અતિથિ ! ભારે પરાક્રમ કર્યું. માંદગીમાંથી તું બરાબર સાજો થઈ ગયો જણાય છે અને તારાં આવડાંમાં બળ પણ હવે સારી પેઠે ભરાયું લાગે છે. પણ તું હવે એ બધું જવા દે. હું ચામાને કશી હરકત કરવાની નથી. રાત ચાલી જાય છે અને ટાઢ પડવા માંડી છે. હું તેને મારા પોતાના જ નિવાસસ્થાનમાં રાખીશ. ખરેખર, જેની પ્રત્યે તારી આટલી લાગણી છે તેની પ્રત્યે હું પણ લાગણી રાખીશ, પછી કાંઈ શીકર છે ? "

મેં લલિતનો હાથ પકડીને તેને દૂર ખેંચી લીધો. પેલી બોંચે પડેલી દાસી ઉડીને ઉભી થઈ. લલિત ગુસ્સે થયો હતો પણ તે મારી આગમાં રહ્યો અને તેણે બીજું કશું તોફાન કર્યું નહિ. પછી અમે ત્યાંથી નીકળીને ગુફા તરફ ગયાં, નાચનારાંઓ અત્યારે બધાં ચાલ્યાં ગયાં હતાં, માત્ર મુઝદાંઓની રાખના નાના મોટા ઢગલા જ્યાં ત્યાં પડેલા હતા.

ચાલતા ચાલતા અમે માયાના નિવાસસ્થાનનાં પહોંચી ગયાં. હવે શું થશે તેની ચિંતા મારા અંતઃકરણમાં થવા કરતી હતી.

માયા પોતાની બેઠક ઉપર બેઠી. તેણે જીવાન તથા આમદેવને ત્યાંથી રજ આપી દીધી. દાસ-દાસીઓને પણ ત્યાંથી ચાલ્યા જવા ઇશારત કરીને ફરમાવ્યું; માત્ર એક દાસી કે જે તેની ખાસ માનીતી હતી તેને તેણે ત્યાં રહેવા દીધી. હું, લલિત અને માયા ઉભાં રહ્યાં. આમા અમારાથી જરા દૂર ડાબે પડ્યે ઉભી હતી.

હવે માયાએ બોલવાનું શરૂ કર્યું: “ સાંભળ હુરપાળ ! ચામા તરફ આંગળા કરીને તે બોલી: “ આ પાપ કરનારી ગુલામડીને મેં જે આગા કરી હતી તે આગા તેં તો સાંભળી હતી. તારી પ્રાર્થનાથીજ એ રાંડને મેં જીવવા લીધી હતી. છતાં હમણાં આપણે જોયો તે બનાવ કેવી રીતે બનવા પામ્યો ? તું મારી આગા જાણતો હતો છતાં તેં પોતે પણ તેમાં ભાગ લીધો તેનું કારણ ? જવાબ આપ, અને હું કહું છું કે તારા પોતાના હિત માટે તું સાચોજ જવાબ આપજે, કારણકે આ બાબતમાં કશી જૂઠી વાત સાંભળવા અત્યારે હું તૈયાર નથી. ”

મેં જવાબ આપ્યો: “ મહારાણી ! આમાં મારો કશો અપરાધ નથી. આ માત્ર એક અકસ્માતજ હતો. આવું કાંઈ બનશે એવો મને ખ્યાલ પણ નહોતો.

તેણે ઠંડે કલેજે જવાબ આપ્યો: “ હું તારી વાત માની લઉં છું, હુરપાળ ! અને તું છે એટલેજ તારું ખરું માનું છું; ત્યારે શું આ બનાવનો બધો દોષ માત્ર ચામાનોજ છે ? ”

લલિત વચ્ચે બોલી ઉઠ્યો: “ એમાં કશો દોષજ મને માલુમ પડતો નથી. તે કોઈ બીજાની પત્ની નથી, આ દેશના રીવાજ મુજબ તે મને પરણી છે, એટલે તેમાં કોઈને કશું ગુસ્સાન થયું નથી. એટલે, મહારાણી ! જે કાંઈ તેણે કર્યું છે તે બધું મેંજ કર્યું છે; અને તે માટે જે કાંઈ શિક્ષા કરવામાં આવે તે બધું મને પણ કરવામાં આવે ! ” તે આગળ બોલ્યો: “ અને હું તને ૨૫૪ કહું છું કે જે ફરીથી તારા કોઈ માણસ તેને આંગળી પણ અડકાડશે તો હું તેના દુકડે દુકડા કરી નાંખ્યા વિના નહિ રહું ! ”

માયા શાન્ત રીતે આ બધું સાંભળી રહી અને તે ઉપર કશો

ઉદ્ધાર તેણે કાઢ્યો નહિ. જ્યારે લલિત બોલી રહ્યો ત્યારે તેણે આમાને કહ્યું: “ બોલ, ચામા ! તારે હવે કાંઈ કહેવાનું છે ? રંડા ! મારી આજ્ઞાને ઉલ્લંઘીને તું આ તરફ આવવાની અને પ્રેમનાં ટાક્ષણ કરવાની હિંમત શી રીતે કરી શકી ? બોલ, આ બધું તેં કયુંજ શા માટે ? ”

મેં કલ્પના પણ કરી નહોતી તેવી અસાધારણ હિંમત આ વખતે મેં માયામાં જોઈ. તે જાણતી હતી કે આ બચંકર મહારાણી પોતાને મારી નાંખ્યા વિના રહેવાની નથી; તેણે ધણું લોકોને મહારાણીની આજ્ઞા ઉલ્લંઘના માટે મરણ પામેલા જોયા હતા, એની અદ્ભુત શક્તિની પણ તેને ખબર હતી, છતાં તે જરા પણ ડર વિના સ્થિર બેઠી રહી અને પોતાના ચીરાઈ જતાં અંતઃકરણમાં તેણે પોતાનું બધું બળ એકત્ર કરીને મહારાણીની સામે પડકાર કર્યો. આંખો કાઢીને, ગાલ પુલાવીને અને છાતી બદાર કાઢીને તે હિંમતથી બોલી: “ ઓ મહારાણી ! મેં એ બધું કયું કારણે મારો પ્રેમ મૃત્યુની ઉઠી કબર કરતાંએ વધારે ઉઠા છે; મેં એ બધું કયું કારણે આ પુરુષ વિતાવું માફ જીવન મારે મન કેવળ મરણ તુલ્યજ હતું. તેટલા માટે મેં જીવંતીનું જોખમ વહોર્યું, અને હવે હું જાણું છું કે તારા કોઈ આગળ મારી જીવંતી રૂઝ થયા વિના રહેવાની નથી; છતાં મેં એ જોખમ વહોર્યું તે માટે મને આનંદ થાય છે - જરાએ પસ્તાવો થતો નથી. હું મારા જીવનનું બલિદાન આપવા તૈયાર છું, કારણકે તેણે મને પોતાના બાહુપાશમાં વીંટી છે અને મને સ્પર્શ કર્યું છે કે હજી પણ તે મને સાચા અંતઃકરણથી ચાહે છે. ”

માયા આ સાંભળીને ચમકી મઠ. તેણે ઉઠા શ્વાસ લીધો અને પછી જોરથી શ્વાસ મૂક્યો.

ચામાનો સ્વર હવે વધુ ખીલ્યો. તે ચઢતા જુરસાથી બોલીઃ
 “ મારી પાસે કશો જન્મ નથી, તેમ હું કાંઈ મહારાણી પણ નથી,
 અને કાંઈ હું અમર રહેવાની શક્તિ ધરાવતી નથી; પણ ઓ મહારાણી !
 મને તેટલા ઉંડા પાણીમાં સ્ત્રીનું હૃદય ડૂબી જતું નથી અને સ્ત્રીની
 આંખ તારા જુરખાની હેઠળના તારા અંગને જોઈ શકે તેટલી તીવ્ર
 હોય છે.

“ સાંભળી લે: હું જાણું છું કે તું પોતે આ ખૂબસુરત જુવા-
 નને ચાહે છે, એટલે તારા પ્રેમપંથમાં કાંટારૂપ મારા જેવી સ્ત્રીનો
 નાશ કર્યા વિના તું રહેવાની નથી. હા, હું મરીશ, હું મરવા તૈયાર છું
 અને હું અધકારમાં ડૂબીને ક્યાં જઈશ તે હું જાણતી નથી. પણ
 હું ફેટલુંક તો જાણું છું. મારા હૃદયમાં એક જવલંત જ્યોત પ્રકાશી
 રહી છે અને તેના પ્રકાશમાં હું સત્ય વાત જોઈ શકું છું અને જે
 ભવિષ્યમાં ભાગ લેવાને હું જીવતી રહેવાની નથી તે ભવિષ્ય પણ
 એક નાટકના દૃશ્યની પેઠે મારી દૃષ્ટિની સામે અત્યારે તરવરી
 રહેલું છે. ” લલિત તરફ આંગળી કરીને તે બોલીઃ “ આ મારા
 ભરથારને મેં જ્યારે સૌથી પહેલાં જોળખ્યો, ત્યારેજ હું જાણી
 ચૂકી હતી કે તેના તરફથી મને મૃત્યુ વિના ખીજ કશા સૌભાગ્ય-
 જુવણની પ્રાપ્તિ થવાની નથી. મારા અંતઃકરણમાં એ વાત કારમીજ
 જીગી આવી, છતાં હું પાછી હડી નહિ, મારા પ્રેમનું હરકોઈ મૂલ્ય
 આપવા હું તદ્દન તૈયાર હતી અને હવે જોઈ લે ! મૃત્યુ મારી સામે
 આંખો કાઢીને ઉભું રહ્યું છે કે નહિ ? હું આ બધું જાણું છું,
 છતાં અત્યારે મૃત્યુના મુખમાં ઊભી રહીને હું ઉચ્ચાઈ છું કે, ઓ
 મહારાણી ! તું મને મારી નાંખીશ, તોપણ જે ફળ આપવાને આ
 બધું તું કરી રહી છે તે ફળ તું આખી શકવાની નથી જ ! કે

મારોજ છે, અને બલે તારી સુંદરતા આખી દુનિયામાં અપૂર્વ હોય, બલે તું એક અપ્સરા હોય, તોપણ તે મારો ને મારોજ સ્વામી રહેવાનો છે, એમાં તલ જોડેલો પણ તફાવત પડવાનો નથી. આ જાંઘીમાં તો તે તને પોતાની વ્હાલી પત્ની કરીને તારા ઉપર પ્રેમ કરવાનો નથીજ. તારો પણ વિનાશ હું મારી નજર સામે જોઉં છું. ” એ શબ્દો બોલતાં ચામાની જાણે દિવ્ય દષ્ટિ ખીલી હોય અને તે કોઇ યોગમાયાની પેઠે બવિખ્યવાણી ઉચ્ચારતી હોય તેમ બોલી: “ હા, હું જોઉં છું, જોઉં છું, તારો વિનાશ..... ”

ત્યાં તો એક જુસ્સાભર્યો અને કારમો ટોપ દર્શાવનારો શબ્દ ગાજી ઉઠ્યો! મેં મેં ફેરવીને જોયું. માયાએકદમ ઉભી થઇ ગઇ હતી અને પોતાનો હાથ લાંબો કરીને તે ચામાના માથા ઉપર ધરીને ઉભી હતી, જેથી ચામા એકદમ ચુપ બની ગઇ હતી. મેં તે દુઃખી દીન સ્ત્રીના મુખ સામે જોયું. એક વાર આમદેવના નિવાસ-સ્થાનવાળી ગુફામાં ભચ્ચીત થઇને ચામાએ પોતાના દેશનું એક જંગલી ગીત ગાયું હતું તે વખતે તેના મુખ ઉપર જેવી ભયની રેખાઓ પ્રસરી ગઈ હતી તેવીજ રેખાઓ અત્યારે મેં તેના મુખ ઉપર જોઇ. તેની આંખો વધારે ફાટી, તેનાં નસકોરાં વધુ પુલવા લાગ્યાં અને તેના ઓઠ યરચરવા લાગ્યા.

માયા કશું બોલી નહિ. તેણે કશો વધુ અવાજ કર્યો નહિ. તે તો પોતાનો હાથ ચામાને શિરે ધરી રાખીને ચરચર કંપતી ઉભીજ રહી હતી. પોતાના બલિદાન રૂપ ચામાની સામે તે એકીદષ્ટે તાકી રહી હતી. ચામાએ જેઉ હાથથી પોતાનું માથું દાબવા માંડ્યું, તેના મુખમાંથી હૃદયવેધક ચીસ નીકળી ગઇ, તે બે વાર આમ તેમ ફરી અને પછી તે એકદમ બોંધે પડી ગઇ. હું અને લલિત તેને પડતી

અમાવવા તેની તરફ ધસ્યા ખરા, પણ તે તો પડીજ. ચામા ઠંડીમાર થઇને પડી હતી—તે ખરેખર મરણ પામી હતી. માયાની કોષ અહ-ભુત વિજ્ઞા જેવી શક્તિના પ્રભાવથી કિંવા તેની કોષ વિલક્ષણ મચ્છાશક્તિથી તે ગિયારી ફાડી પડી હતી !

આ બધું શું બની ગયું તે ક્ષણભર તો લલિત સમજી શક્યો નહિ. જ્યારે તેને જરા ભાન આવ્યું ત્યારે તેનો ચહેરો ભયાનક બની ગયેલો જણાયો. તે એકદમ ચામાના મુઠ્ઠા પાસેથી ઉભો થયો અને મ્હોં ફેરવીને માયાની સામે ધસ્યો. પણ માયા સાવધાન હતી અને લલિતને પોતા તરફ ધસતો જોઇને તેણે ફરીથી પોતાનો હાથ લાંબો કર્યો, એટલે લલિત લથડતો મારી તરફ પાછાં ડગલાં ભરવા લાગ્યો. જો મેં તેને ન પકડી રાખ્યો હોત તો તે જરૂર ભોંયે પછડાયો હોત. પાછળથી તેણે મને કહ્યું હતું કે તેને તેના હૃદયમાં એક કારમો ઝટકો વાગ્યો હતો અને જાણે કે પોતાની બંધી શક્તિ હારાઈ ગઈ હોય તેમ તે એકદમ ગભરાઈ ગયો હતો.

પછી માયા બોલી. તેણે લલિતને સંબોધીને કામળ શબ્દોમાં કહ્યું: “ મારા અતિથિ, મેં મારા ન્યાયથી તારા હૃદયને આઘાત કર્યો હોય તો મને માફ કરજે. ”

ક્રોધ અને દુઃખથી ઉરકરાઇ ગયેલો લલિત ગાળી ઉઠ્યો: “ એ દેવતા ! શું હું તને માફી આપું ? ઓ ખૂની રંડા ! શું તું મારી માફી માંગે છે ? ઈશ્વરના સોગન લઇને હું કહું છું કે મારાથી બને તો હું તને મારી નાંખ્યા વિના રહુંજ નહિ ! ”

એકસરખા કામળ શબ્દોમાં માયાએ જવાબ આપ્યો: “ નહિ નહિ, ઓ અતિથિ ! તું હજી સમજતો નથી. તારે માટે હવે બધું જાણવાનો વખત આવી પહોંચ્યો છે. તુંજ મારો પ્રેમિક છે, મારા

કંબલકુમાર ! મારા સુંદર યુવાન ! મારા મર્દ પ્રિયતમ ! બે હજાર વર્ષથી હું તારીજ રાહ જોઈને અહીં બેસી રહી છું, અને હવે છેવટે તું પાછો મારી પાસે આવ્યો છે, ઓ કંબલકુમાર ! ” યામાના મુઠ્ઠા તરફ આંગળી કરીને તે બોલી : “ આ સ્ત્રી મારી અને તારી વચ્ચેના એક કાંટારૂપ હતી, એટલે મેં એ કાંટાને વિદારી નાંખ્યો છે, તેમાં મેં કશું ખોટું કર્યું નથી, પણ ન્યાયજ કર્યો છે, કંબલકુમાર ! ”

લલિત બોલ્યો : “ એ બધી જોડી વાત છે ! માઈ નામ કંબલકુમાર નથી; માઈ નામ લલિતસીંગ છે અને મારા બાપનું નામ વિનયસીંગ હતું. હજારો વર્ષ પહેલાં તો મારો એક દાદો કંબલકુમાર હતો, એ વાત હું માનું છું ખરો. ”

“ આહા ! તું કહે છે કે-તારો દાદો કંબલકુમાર હતો, અને તું પોતે કંબલકુમારનો પુનર્જન્મજ માત્ર છે ! મારા પ્રિયતમ ! તું મારે માટે અહીં પાછો આવ્યો છે ! ”

“ હું કંબલકુમાર નથીજ અને મારે ને તારે કશા લેવા-દેવા નથી; તારા પ્રિયતમ થવાને બદલે નરકમાં રહેનારી કાષ્ટ ચૂડલના પ્રિયતમ થવું એ વધારે સાઈ છે, કારણકે તારા કરતાં તે કાંઈક તો વધારે બધી હશેજ ! ”

“ તું આવું શું બોલે છે, મારા કંબલકુમાર ? બધાં-બધાં વર્ષો પૂર્વેની આ વાત છે એટલે તને મારી સ્મૃતિ નહિ રહી હોય. તોપણ કંબલકુમાર ! હું હજી સારી પેઠે રૂપસુંદર છું. ”

“ ઓ ખૂની ઝોરત ! હું તને ધિક્કારું છું; તારી સુંદરતા જોવાની મારી ઇચ્છા નથી. તું ગમે તેવી સુંદર હોય, તેમાં મારે શું ? બસ, હું કહું છું કે હું તને ધિક્કારતી નબરે બેઠી છું ! ”

“ છતાં હું તને કહું છું કે થોડીજ વારમાં તું પોતે મારે પગે પડતો આવશે અને તારે મોંએ તું કહી સંભળાવશે કે તું મને સાચા પ્રેમથી ચાહે છે. ” માયા લલિતની મરકરીમાં મીઠું દાખ્ય કરતી ખોડીઃ “ આવ, આવ, મારા પ્રિયતમ ! અત્યારના વખત જેવો બીજો એકકે વખત નથી. તને ચાદનારી આ મરણ પામેલી ચામાની સમતા, અદીયાંજ, હું તને એ બાબતની ખાત્રી કરી આપીશ.

“ અને કુંવલકુમાર ! હવે તું જોઈ લે મને ! ” એમ કહેતાંજ માયાએ પોતાના બારીક સંદેહ પુરખાને એકદમ ખંખેરી નાંખ્યો અને તે તેના ખરા સુંદર સ્વરૂપમાં ઉભી રહી ! કટિપ્રદેશ અને હૃદય પ્રદેશને ઢાંકનારાં આછાં વસ્ત્રો સિવાય બીજું કશું તેણે પહેર્યું નહોતું, આકાશમાંથી નતકાળમાં ઉતરી આવેલી દિવ્ય સ્વરૂપની કેમ અપ્સરા હોય તેવુંજ પોતાનું રૂપ વિકસાવતી તે ઉભી રહી. તે એક ડગલું આગળ વધી અને પોતાની તેજદાર આંખોથી લલિતને તાકી રહી. ગુરુસામા વાળેલી મૂઠીઓ તેણે અત્યારે ઉઘાડી નાંખી હતી અને પોતાની ઉત્તમ મુખમુદ્રાને તેણે સુકોમળ બનાવી દીધી હતી. મેં જોયું કે માયાના આકારના દેરફરથી આશ્ચર્ય પામેલો લલિત હવે તેનું સૌંદર્ય જોઈને અજબ પ્રશંસાની લાગણીમાં ખેંચાતો જતો હતો ! માયાની અનુપમ રૂપસુંદરતાએ જેવી રીતે મને તેનો પ્રશંસક અને છેવટે ગુલામ બનાવી દીધો હતો તેવી રીતે લલિત પણ જેમ જેમ તેની નરફ મીટ માંડીને વધુ ને વધુ જોતો હતો તેમ તેમ તે વધુ ને વધુ પરવશ મનવાળો અને મોહમુગ્ધ બનતો જતો હતો ! માયાની અત્યારની મોહિની કાંઈ મારે માટે નહોતી—માત્ર લલિત માટેજ હતી, છતાં હું પણ અત્યારના ધ્રુણાજનક પ્રસંગને બૂલી જઈને તેની મોહિનીમાં ઘેસો બનવા લાગ્યો હતો. આ રૂપસુંદરી મને નહિ અને આ લાગણી

લલિતને ચાહે છે એવું જોઈને મારા અંતરમાં હર્ષા પણ ઉત્પન્ન થઈ રહી હતી ! જો માફ ચાલત તો હું લલિતને હઠાવીને એ મા-ચાનો પ્રેમિક હું બનત ; તેની સુંદરતાએ મારી ખુદિને એટલી બહેરી બનાવી દીધી હતી કે નીતિ-અનીતિનં લાન પણ તે વખતે મારામાં રહ્યું નહોતું. પણ-શી ખખર કેવી રીતે-હું મારી વૃત્તિઓને કાબૂમાં રાખી શક્યો અને હવે શું બને છે તે જોવા લાગ્યો.

લલિત અજબ થતો શ્વાસ લઈને બોલ્યો : “ ઓહો ! ત્યારે તું કોઈ દૈત્યા નથી પણ સ્ત્રી જ છે, એમ ? ”

માયા મધુરું સ્મિત કરતી અને આંખોને નચાવતી બોલી : “ ખરેખર હું સ્ત્રીજ છું, તારી પોતાનીજ પ્રિયતમા છું, કંબલકુમાર ! ”

લલિતે તો માયાના સૌંદર્યાનનું પાન કર્યોજ કર્યું. તે ડગલે ડગલે તેની નજીક આવતો હતો. એટલામાં તેની દષ્ટિ કારમી ચામાના મુઠ્ઠા ઉપર પડી. તે ધ્રુજ ગયો અને સ્થિર થઈને બેસો.

તે બોલ્યો : “ હું તને કેવી રીતે ચાહી શકું ? તું તો ખૂની છે અને મને ચાહનારી આ ચામાજ હતી. ”

પ્રિય વાચક ! જોયું કે ? લલિત ચામાને ચાહતો હતો, એ વાત તે હવે બૂલવા લાગ્યો હતો !

ધીરી ધીરી વાયુલહરિના જેવા મંદ સ્વરે માયા બોલી : “ એ પ્રેમ તો માત્ર કલ્પનાજ છે; તેમાં સત્ય કશું નથી. જો મેં તેને મારી નાંખવામાં પાપ કર્યું હોય તો તે પાપ માટે હું જવાબદાર નથી પણ તારી પ્રત્યે તો મારો પ્રેમ જવાબદાર છે; એટલે એ મારા પાપને તારે ભૂલી જવું જોઈએ. ” એક વાર ફરીથી તેણે પોતાના બેઠે બાહુ લાંબા કર્યા અને “ આવ, મારા પ્રિયતમ ! ” એમ બોલી લલિતને પોતા તરફ આકર્ષ્યો; અને થોડી ક્ષણોમાં માયાના સૌંદર્યને વિજય થઈ ચૂક્યો.

તે સમયે મેં જોયું કે લલિતના અંતઃકરણમાં મોહ અને
 ધિક્કાર વચ્ચે યુદ્ધ જમ્યું હતું. મ્હોં ફેરવીને ત્યાંથી નાસી જવાની
 ત્રિત્તિ તેનામાં ઉદ્ભવતી પણ મેં નેમ્ર હતી; પણ માયાની જાદુબર
 આંખો લલિતને વધારે જોરથી ખેંચી રહી હતી ! પોલાદી સાંકળથી
 ખાંધીને લલિતને પાછો ખેંચ્યો હોય તોપણ તેને પાછો ખેંચ
 શકાય નહિ એટલું જખરહરત આકર્ષણ માયાની આંખોનું તથા
 તેની પ્રતિબલ ઇચ્છા શક્તિનું હતું. પોતાની ઉપર પ્રેમ વરસાવનાર
 અને પોતાને માટે જન દેનારી આમાના મુડદાની સમીપેજ તે માયાની
 તરફ આકર્ષણ ! પણ તેમાં તે વિચારતો શો વાંક ? તેને મોહ-
 પાશમાં ઘેરનારી મોહિની આ દુનિયાની રૂપસુંદર સ્ત્રીઓ કરતાં પણ
 વધારે સુંદર-દૈવી સુંદરી-અપ્સરા હતી, મનુષ્ય પ્રાણીને મોહમુગ્ધ
 કરવાની શક્તિ તેનામાં અવાર હતી અને લલિત જેવો જુવાન
 તે મોહપાશમાં ખંધાય તેમાં શી નિવાર્ન ? વિશ્વામિત્ર જેટલો તો તે
 નપસ્વી કે યોગી નહોતોજ ! અને મેનકા કરતાં જરાએ ઓછું
 સુંદર માયા નહોતી !

મેં ફરીથી ઉંચું જોયું અને મારી નજરે શું પડ્યું ? માયાન
 દેહલતા લલિતની ભુજઓમાં ભીડાઇને પડી હતી અને માયાન
 ઓઠ લલિતના ઓઠનું ચુંબન લઇ રહ્યા હતા ! અને એ પ્રમાણે
 પોતાની પ્રિયતમાના મુડદાની સમક્ષ તેનો જ ઘાત કરનારી સુંદર
 ઉપર લલિત પ્રેમદૃષ્ટિ કરી રહ્યો હતો ! પોતાનું સ્વમાન વેચીને
 પોતાના આત્માને વેચીને, મોહવશ થઇ ચિકારતી આગમાં સળગનારા
 ઓને શું તેમની વૃત્તિઓનાં કડવાં ફળ આપવાં પડતાં નથી ?

એકએક માયા લલિતના ભુજપાશમાંથી સરકી ગઇ અને
 પોતાના વિજયોત્સાહમાં લલિતની હાંસી કરતી તથા આમાના મુગ્ધ

તરફ આંગળી કરતી તે બોલી: “અહો! કંબલકુમાર! શું મેં તને નહોતું કહ્યું કે થોડી વારમાં જ તું મારે છુંટણે પડતો આવીશ? અને ખરેખર, મેં એવું કહ્યાને કાંઈ બહુ વાર થઈ નથી.”

લાલિત શરમ અને દુઃખનો માર્થો નીચું જોઈ ગયો. જોકે તે માયાથી જીતાઈ ગયો હતો, તોપણ તેણે કેવું અધમ પગલું ભર્યું હતું તેના બાન વિનાનો તે બની ગયો નહોતો. તેથી ઉલટું તેજ રાત્રે તેના પવિત્ર આત્મા પુનઃ જન્મી ગયો અને પોતે જે પતન અનુભવ્યું હતું તેની સામે ઝગડવા લાગ્યો.

માયા ત્રીજી વાર દસી. પછી ઉતાવળે શુરખો પહેરી લઈને તેણે પોતાની મૂંગી દાસીને કાંઈ ઇશારત કરી, એ મૂંગી દાસી પણ અત્યારે કોઈ વાર ન જોયો હોય તેવો દેખાવ જોઈને ચમકી મઠ હતી. તે લાંથી મઈ અને તુરત જ પાછી આવી. તેની પાછળ બે મુંગા દાસ હતા. માયાએ તેમને કાંઈ બીજી ઇશારત કરી એટલે બે દાસ અને એક દાસી એ ત્રણે જણાંએ મળીને ચામાનું મુઝડું ઉપાડ્યું, અને તેને ઓરડાઓની બહાર લઈ ગયા. મને લાગ્યું કે ચામા મૃત અવસ્થામાંએ જાણે પોતાની આંખો ઉઘાડીને અમને જોતી જોતી મઈ ન હોય! પરંતુ તે માત્ર આભાસ જ હતો.

મુઝડું મથું અને પુનઃ ઓરડાના પડદા ઢંકાઈ ગયા એટલે માયા બોલી: “બસ, મરણ પામેલો જૂતકાળ પસાર થઈ ગયો!” પછી મેં પૂર્વે જેમ કહ્યું છે તેમ માયાનો સ્વભાવ બદલાયો અને તેણે પોતાનો શુરખો પાછો ખેંચી લીધો અને તે પોતાના સૌંદર્યના વિજયથી ઉન્મત્ત થઈ કાંઈ કાંઈ પ્રેમગીતડાં પોતાના મધુર સ્વરથી ગાવા લાગી:

પ્રેમપુષ્પ મનોરમ સુગંધા મીઠું,
 જીવનની લતા પરે ઉગેલું દીકું;
 ખીલનાં પુષ્પ ખીલી ઉઠી છે લતા એ,
 તેની આશ. બધી પુષ્પમાં સમાયે!
 પુષ્પહીન જીવન અંધરાત્રિ જેવું,
 પ્રાણહીન શરીર શુષ્ક કાષ્ટ જેવું;
 પ્રેમહીન આત્મકર્મિ વિલાઈ જાય!
 મનહર રૂપ પુષ્પનું નહીં પમાય!

પછી, લલિત તરફ ફરીને અને પોતાનો હાથ તેના ખભા ઉપર
 મૂકીને માયા વધારે ખીસેલા સ્વરે ગાવા લાગી:

ઓ મુજ પ્યારા, ઓ અન્નભેદા, તારી વાટ જોઈ થાકી,
 વર્ષો વીત્યાં, યુગ યુગ વીત્યા, દૂર દૂર નજરો નાંખી.
 પ્રેમ માલશે જરા ન ચિલુરયો, ઉણો થયો નહિ અણુ પણ એ,
 મારી તપસ્યાનું ફળ પામી, દૂર થઈ નહિ ક્ષણ પણ રે!
 આશા મારી સફળ થઈ છે, થાક બધાય ગયો ઉતરી,
 અમર જીવંતો કંટાળો, આજ ખરેખર ગર્ભ વિસરી.
 હસતાં રમતાં જીવનમાંહે આગળ ધપીયું આનંદે,
 જીવનને ઉલ્લાસે ભરીયું પ્રેમજાપ જપીયું હૃદે!

એ ગીતો ગાઈ રહીને માયાએ લલિતને કહ્યું: “મારા કંબલ-
 કુમાર ! કદાચ તું મારી આ બધી વાત નહિ માનતો હોય, કદાચ તું
 એમ માનતો હશે કે હું તને આ બધી ઈર્દ્રજળ બતાવું છું, આટલાં
 બધાં વર્ષ હું જીવી ન હોવા છતાં હું જીવી છું એમ તને ખોટું કહું
 છું: પણ તું મારી એ વાતોને ખોટી ન માનીશ. તારી એ વિષેની બધી
 ચંકાઓને તું દૂર કરી નાંખ અને તું ન માનીશ કે મારી કાંઈ બૂલ

ચાય છે. કંઞલકુમાર ! હું એક પણ શબ્દ ખોટો બોલતી નથી અને તને ખોટો માર્ગ દોરતી નથી. મારી આંખો ફેડી નાંખીને તું મને આંધળી કરી નાંખ, એ રીતે મને અંધકારમાં કુમાવી દે, છતાં તારો નરિ જીવાયલો સ્વર મારા કાનમાં ગજુગણ્યા જ કરશે ! મારી આંખોની સાથે મારા કાન પણ ભલે બંધ કરી દેવામાં આવે, અને પછી એક દળદળ માણસો મારા કપાળને આંગળી અડાડી જાય, તો- પણ એ દળદળમાંના તને હું તુરત ઓળખી લઉંશ ! મારી એકે એક ઇન્દ્રિયની શક્તિને ભલે હરી લેવામાં આવે; મને આંધળી, બહેરી, મૂંગી, ગંધશક્તિ વિનાની અને સ્પર્શશક્તિ વિનાની બનાવવામાં આવે, તોપણ મારો આત્મા મારા દેહમાં કકળી ઉઠશે અને બોલશે: 'કંઞલકુમાર ! જોઈ લે, મારી પરીક્ષા કરી લે, તું અંધકાર ધારે છે ત્યાં અંધકાર નથી પણ પ્રભાતમાં ઉગતા શુકતારાનું મધુરં તેજ રેલાઈ રહેલું છે.' "

માયા થોડી વાર મૌન બેસી રહી અને પછી બોલવા લાગી: " રહે, આ બધી સત્ય વાતની વિરુદ્ધ હજી પણ તારું દિલ સંશય-ગ્રસ્ત રહેતું હોય અને તને તે માટે કંઈ પ્રત્યક્ષ પુરાવો જોઈતો હોય તો અત્યારે ને અત્યારે જ હું તેવો પુરાવો તને બતાવવા અને હૃર-પાળ તને પણ તે બતાવવા હું તૈયાર છું ! એક એક મશાલ તમે ઉપાડી લ્યો અને હું જ્યાં તમને લઈ જઈ ત્યાં મારી પાછળ પાછળ આવો ! "

વિચાર કરવાને માટે જરા પણ થોભ્યા વિના અમે હાથમાં મશાલો પકડી અને માયાની પાછળ પાછળ ચાલ્યા. એ ઓરડાના એક ખુણામાં જઈને માયાએ એક પડદો ઉઘો કર્યો એટલે એક ખંડસ્તી સીંદી દેખાઈ. આ સીંદીનાં પગથીયાં ઉતરતાં અમે જોઈને

તે પગથીયાં વચ્ચમાંથી સારી પેઠે ધસાઈ ગયાં હતાં: એટલાં બધાં ધસાઈ ગએલાં હતાં કે દરેક પગથીઈ જે પહેલાં સાડા સાત ઇંચનું જાડું હતું તે અન્યારે સાડા ત્રણ ઇંચ જેટલુંજ વચ્ચોવચ્ચ જાડું હતું ! ગુફાઓની બીજી સીડીઓ મેં પુષ્કળ જોઈ હતી પણ કોઈ સીડીનાં પગથીયાં આટલાં બધાં ધસાઈ ગએલાં નહોતાં, કારણકે ત્યાં કોઈ હમેશની આવજા નહોતી. આ કારણથી માત્ર આ સીડીનાં પગથીયાંનો ધસારો મને બહુ નવાઈભરેલો લાગ્યો. અને ઉતાવળ ઉતાવળમાં એ મારા મનમાં તે એક મહત્વના પ્રશ્નરૂપ બની ગયો.

સીડી ઉતરી જતાં હું જરા થોભ્યો અને ધસાઈ ગએલાં પગથીયાં તરફ મેં જોયું. માયાએ મને એ પગથીયાં તરફ દર્શિ કરી રહેલો જોયો. તેણે પૂછ્યું : “ હરપાળ ! તને શું અચરજ થાય છે કે કયા પગના ધસારાથી આ પથરનાં પગથીયાં આટલાં બધાં ધસાઈ ગયાં હશે ? મારા પોતાનાજ સુકોમળ પગથી તે એટલાં બધાં ધસાયાં છે, હોં ! બે હજાર વર્ષ સુધી આ સીડી પરની રોજની આવજાથી મારા પગનાં તળીયાંએ તે પગથીયાંને ધસી નાંખ્યાં છે ! તે પહેલાં એ સીડી તદ્દન નવી હતી અને પગથીયાં એકસરખાં સપાટ હતાં. ”

મેં કશો જવાબ આપ્યો નહિ, પરંતુ માયાની વાત મારા આનમાં બરાબર ઉતરી નહિ. મેં મારા મનને પ્રશ્ન પૂછ્યો: આટલાં બધાં પગથીયાં ધસાઈ ગયાં છે તો તે માટે માયાના સુકોમળ પગને તેની ઉપરથી કેટલી લાખ વાર કે કેટલી કરોડ વાર પસાર થવું પડ્યું હશે ?

એ પગથીયાં આમળથી એક સાંકડી ચાલી ચર થતી હતી. એ ચાલીમાં જરા આગળ વધતાં એક બારણું આવ્યું તેની ઉપર

એક પડદો લટકી રહેલો હતો. તે ઉપર દષ્ટિપાત કરતાંજ મારા ધ્યાનમાં આવી ગયું કે પેલી ભયંકર રાત્રિમાં માયાને મેં અગ્નિ-જ્વાળાની સાથે સાથે નેપાળી રાજકુમારીને શાપો દેતી સાંભળી તથા જોઈ હતી તે આ જ ઓરડામાં. પડદામાંની કારીગરી મેં ઓળખી લીધી અને તે સાથેજ તે ભયંકર રાત્રિનું દ્વય મારી આંખો સમીપે તરવરીને ધ્રુજવવા લાગ્યું. માયા એ ઓરડામાં દાખલ થઈ અને અમે તેની પાછળ પાછળ દાખલ થયા. મને આનંદ થતો હતો કે છેવટે આ સ્થળને બેઠ મારા સમજવામાં આવશે, જોકે એ બેઠની ભયંકરતામાં ડોકીયું કરતાં મને કંપારી વછૂટતી હતી !

મકરણ ૬ કું.

કંબલકુમારનું દર્શન.

લલિતના હાથમાંથી મશાલ લઈને તેને ઉંચી ધરી રાખતાં માયા બોલી : “ જોઈ લ્યો આ સ્થાન ! અહીં બે હજાર વર્ષ સુધી રાજ રાત્રે હું સૂતી છું અને ઉઘને માટે તરફડીયાં મારતાં મેં રાત્રીઓ ગુજારી છે ! ” મશાલનું અજવાળું બોંયતળીયે આવેલા એક ખાડામાં પડતું હતું. એ જ ખાડામાંથી પેલી રાત્રિએ આગની જ્વાળા ઉઠતી હતી અને પાછી સમાઈ જતી હતી. અત્યારે તેમાં આજ બળતી નહોતી. એક પથરના લાંબા બાજક ઉપર સફેદ કપડામાં વીંટળાયેલો કાંઈ લાંબો આકાર પડેલો હતો. તેની સામે એવાજ એક બીજો પથરનો બાજક હતો. એ બાજક ઉપર હાથ ચૂકીને માયા બોલી : “ આ પથર ઉપર મેં બધી રાત્રીઓ મન એક કપડું ઓઢીને સૂતાં સૂતાંજ ગાળી છે. ” સામેના બાજક પરની

લાંબી સફેદ આકૃતિ તરફ આંખળી કરીને તે બોલી: “ મારા પ્રિય-
તમ અહીં આમ મૃતાવસ્થામાં પડ્યા, તે વખતે હું સુંવાળી સ્વપ્નામાં
નિદ્રા લઉં એ મને લાજમ નહોતું અને મને ગમતું પણ નહોતું.
અહીં સૂતાં સૂતાં મેં સૂતી રાત્રિઓ ગાળી છે, અને બે દળર વર્ષ
સુધી અહીં આવવાના અને અહીંથી જવાના ધતારાથી પથરની
સીંદીનાં પગથીયાં ધસાઈ ગયાં ત્યાંસુધી હું, ઓ કંબલકુમાર ! તારી
પ્રત્યે એકનિષ્ઠ રહી છું. તારી દીર્ઘ નિદ્રાના કાળમાં પણ હું તને
જુલીને એકલી સૂતી નથી ! અને હવે, મારા પ્રિયતમ ! તું એક
અદ્ભુત વસ્તુ જોઈશ ! તું તારી પોતાની જાતનેજ મરણ પામેલી-
મુડદાના સ્વરૂપમાં જોઈશ ! તારા આગલા અવતારના મુડદાને મે
આટલાં વરસ કેવા વહાલથી જાળવી રાખ્યું છે તે જોઈને તું હેરત
પામીશ ! બોલ, હવે તું તે જોવાને તૈયાર છે ને ? ”

અમે કશો જવાબ આપ્યો નહિ, પરંતુ હયચકિત દષ્ટિથી
અમે એક ખીજની સામે જોતા જ ગિભા. આ દેખાવ બધાનક અને
ગંભીર દેખાતો હતો. માયા બે ડગલાં આગળ વધી અને મુડદાને
ઝોટાડેલા કપડાનો એક છોડો તેણે હાથમાં પકડ્યો. પછી એક વાર
ફરીથી તે બોલી:

“ તમે જરાએ બંદીશો નહિ. જોકે આ વસ્તુ તમને અત્યંત
આશ્ચર્યકારક લાગશે; તોપણ એ વાત તો ખરીજ છે કે આપણે જે
બધાં અત્યારે જીવે છીએ તે બધાં પૂર્વે પણ જીવી ગયાં છીએ.
આપણા શરીરનો ઘાટ, આકૃતિ અને દેખાવ પણ કાંઈ તફાવત નવાં
નથી, તેનુંએ પુનરાવર્તન થયા કરે છે. માત્ર આપણને એ કશું
સાંભરતું નથી, આપણી યાદદાસ્ત મર્યાદિત હોય છે અને તેથી
વર્તમાન અવતારમાં આપણે ભૂતકાળના અવતારોનું કશું જ્ઞાન ધરા-

વતાં નથી. પરન્તુ મારી કળાકુશળતાથી અને કામર દેશની પ્રાચીન પ્રજાની વિશ્વાકળાનું જે જ્ઞાન મેં મેળવ્યું છે તેથી મેં તને-ઓ કંબલકુમાર-ધૂળમાં ધૂળ બનીને મળી જતો અટકાવ્યો છે, મેં તારા મૃતદેહનું રક્ષણ કર્યું છે અને તારા વદનમંડળમાંથી નીતરતા સૌંદર્યનું પાન કરવા મારી આંખો લાગ્યેલાં બાળશાળા બને તેટલા માટે મેં તને અહીં જાળવી રાખ્યો છે. એ મૃતદેહના સૌંદર્યની ઝાંખીથી જ જીવન મેળવીને હું આજસુધી જીવી છું, મારા પ્રિયતમ !

“ હવે મૂએલા અને જીવતાનો ભેદો ભલે થાય ! કાળના મહા-સાગરમાં તેઓ જૂદા નથી થયું એકજ છે. જોકે મૃત્યુની ચિર સમયની નિદ્રાથી આપણા મગજની માંસપેશીઓનાં ચોસલાં બદલાયાં છે, તોપણ એક વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વનેજ બદલી નાંખવાની કળાને પણ સત્તા નથી. જો એવી નિદ્રા આપણને ન મળી હોત તો જીવનનાં શોક અને દુઃખના ભેટા અંધાર આપણા મગજમાં થયા હોત અને જીવન અકાર્ણ થઈ પડ્યું હતું; મૃત્યુરૂપી નિદ્રાનીજ એ કૃપા છે કે એક અવતારનાં શોક-દુઃખને આપણે વિસરી શકીએ છીએ અને આપણે નવેસરથી નવા મગજથી આપણા જીવન નાટકને પુનઃ પુનઃ શરૂ કરીએ છીએ. જો તેવું ન થતું હોત તો આપણે શું નિરાશા તથા દુઃખથી ગાંઝા બની ન જાત ? આપણાં મગજ શું ફાટી ન શક્યાં હોત ?

“ માટે ઓ કંબલકુમાર ! તું બહીશ નહિ ! તું હવે તારા ચોતાના જ એક પૂર્વાવતારના મૃત દેહને જોશે કે જે મૃતદેહ પણ આજની જે હજાર વર્ષ પહેલાં તારી પેઠેજ જીવતો જાગતો હતો. હું તો માત્ર કાળના ઇતિહાસનું એક પાત્રજ સ્વભાવું છું અને એ પાત્ર ક્યારે સંભોળું છે તે તને ખાતરું છું. હવે ભેદ છે ! ”

એમ કહેતાં જ એક આંચકો મારીને માયાએ એ મુઝદાપર ઢાંકેલું વસ્ત્ર ખેંચી લીધું અને મશાલ એવી રીતે પકડી રાખી કે જોથી તેનું અજવાળું બરાબર એ મુઝદાના મુખ ઉપર પડે. હું તો તે જોઈને બચનો માર્યો પાછો હડી મયો. માયાની વાતો અમારા મગજમાં સમાતી નહોતી, તેનું તત્ત્વજ્ઞાન અમે સમજી શકતા નહોતા, તે કહેતી હતી તે ખરું હોવાની છલ્લે સુધી અમને શંકા જ હતી: પરન્તુ હવે એ શંકા ઉડી ગઈ! અમે કલ્પેલું પણ નહિ એવું સત્ય અમારી ચર્મચક્ષુઓથી અમે જોયું! એ પથરના બાજઠ પર સફેદ કપડાં સાથે સંપૂર્ણ રીતે જળવાઈ રહેલું લલિતનું જ મુઝદું હતું એવું મેં જોયું! હું તો જીવતા લલિત ઉપર અને મૂએલા પડેલા લલિત ઉપર પુનઃ પુનઃ દૃષ્ટિ ફેરવવા લાગ્યો અને એ એક મુખ-મુદ્રામાં જરા પણ ફેરફાર જોવામાં આવ્યો નહિ! સદજ ફેરફાર માત્ર હતો અને તે એટલો જ કે મૃતદેહ અત્યારની લલિતની વધ કરતાં થોડી વધારે વધતો હતો. વદન ઉપરનાં આંખ-નાક-કાન-મુખ છત્યાદિ જ નહિ પણ એકે એક રેષા પણ સરખીજ હતી. લલિતના વાળની સુંદરતાનું જ પ્રતિબિંબ એ મુઝદાના વાળની સુંદરતામાં પડેલું હતું. થોડા દિવસ ઉપર બ્યારે લલિત માંદો હતો અને માંદગીને અંતે તે લાંબી નિદ્રામાં પડ્યો હતો, તે વખતે જેવું તેનું મ્હોં દેખાતું હતું તેના જ જેવું મ્હોં અત્યારે આ અચળ નિદ્રામાં પડેલા મૃતદેહનું દેખાતું હતું. ડુંકમાં કહીએ તો આ જીવતા અને મુએલાના જેવું જોડું મેં મારા જીવનમાં કોઇ વાર કોઇ સ્થળે જોયું નહોતું.

આ દેખાવ જોઈને લલિતના મન ઉપર શી અસર થઈ તે જોવાને મેં તેની સામે નજર ફેરવી. મેં જોયું કે લલિત આ જોઈને મંત્રમુગ્ધ બની ગયો હતો. તે બે ત્રણ મિનિટ મુપચુપ જોતો જ ઉભો

રહ્યો અને જ્યારે તે બોલ્યો ત્યારે તેના મુખમાંથી માત્ર એટલો જ ઉદ્ગાર નીકળ્યો કે—“એને હવે ઢાંકી દે, અને જલ્દી મને અહીંથી દૂર લઈ જા.”

“નહિ, જરા થોભ ! કંબલકુમાર !” માયા બોલી : “હું તને કાંઈક વધુ ખતાવવા માંગું છું. તારો મેં જે કાંઈ અપરાધ કર્યો છે તે તારાથી છૂપો રાખવાનો મારો ધરાદો નથી. હુરપાળ ! તું પ્રોત્તે જ આ મરણ પામેલા કંબલકુમારની છાતી ઉપરથી કપડું ખસેડી નાંખ, કારણકે મારા પ્રિયતમને એ કપડું ખસેડતાં કદાચ બમ લાગશે.”

માયાની સૂચના પ્રમાણે મૂળતે હાથે મેં કપડું ખસેડ્યું. છાતી ખુલ્લી થઈ, અને બરાબર કાળજમાં એકાદ બાલકથી કે કટારથી કરવામાં આવેલો જખમ નજરે પડ્યો.

માયા બોલી : “કંબલકુમાર ! તેં જોયું ? હવે ‘તું જાણી લેજે કે તને મારી નાંખનારી હું પોતે જ હતી. મેં જ તાંડે જીવન લૂંટીને તને મૃત્યુ આપ્યું હતું. મેં તને માત્ર પેલી નેપાળી રાજકુમારીના કારણથી જ મારી નાંખ્યો હતો. તું એ નેપાળી રાજકુમારી ઉપર પ્રેમ ધરાવતો હતો, પોતાની મોહકતાથી તેણે તાંડે હૃદય જીતી લીધું હતું, અને તે મારા કરતાં વધારે બળવાન હતી એટલે હું તેને મારી શકી નહિ. મેં ક્રોધથી અને ઉતાવળાપણાથી તને મારી નાંખ્યો હતો અને આ બધા મુજો હું માત્ર તારી પાછળ વિશ્વાસ કરતી જ બેઠી છું, તારા આગમનની રાહ જોઈ રહી છું. છેવટે તું મારી પાસે આવ્યો છે અને મારી તથા તારી વચ્ચે કોઈ આવી શકે તેમ નથી. પહેલાં મેં તાંડે જીવન લૂંટીને તને મૃત્યુ આપ્યું હતું, પણ આ વખતે હું તને કેવળ જીવન જ આપીશ. અમરજીવન હું તને નહિ આપું, કારણકે અમરજીવન આપવા કોઈ પણ શક્તિમાન નથી, પરંતુ હું તને એવું જીવન

આપીશ કે જેથી તું હજારો વર્ષો જીવાનીમાં જીવી શકે અને ધન, સત્તા, વૈભવ, અને દુનિયામાંનું જે કંઈ સાઈ હોય તથા સુંદર હોય તે બધું હું તને આપીશ. એથી તને એટલું સુખ મળશે કે જેટલું સુખ જૂતકાળમાં કોઈએ બોગવ્યું નથી અને ભવિષ્યકાળમાં કોઈ ભોગવી શકશે નહિ. હવે એક બીજી વાત કહેવાની છે. તારે હવે તારા નવા જન્મના દિવસને માટે તૈયાર થઈ રહેવાનું છે. તું જુએ છે કે આ મૃતદેહ એક વાર તારો પોતાનોજ દેહ હતો. બે હજાર વર્ષ સુધી તે મારા સાથી રૂપે અને મારા માનસિક આનંદના સાધન રૂપે મારી પાસે રહ્યો છે. હવે મને તેની જરૂર નથી કારણકે એ મૃતદેહને બદલે તેનું જીવતું જન્મતું સ્વરૂપ મારી પાસે આવ્યું છે. એ મૃતદેહ આત્મારે જૂતકાળનાં દુઃખદ સ્મરણોને તાળાં કરે છે, એટલે હવે તે બંધે ધૂળમાં ધૂળ રૂપેજ બળી જાય." એમ કહીને માયા પેલા પત્થરના બાજઠ તરફ ગઈ કે જે બાજઠ પર તે રોજ રાત્રે આવીને સૂતી હતી. એ બાજઠના એક ખૂણાપર એક માટીનો બનાવેલો ઘડો પડ્યો હતો જેના મુખ ઉપર ચામડું બાંધેલું હતું. તેણે એ ચામડું છોટી નાખ્યું એટલે ઘડાનું મુખ ખુલ્લું થયું. પછી કંબલકુમારના મૃત દેહના કપાળ ઉપર ચુંબન કરીને તેણે પેલા ઘડામાંનો કાંઈ પ્રવાહી પદાર્થ એ મૃતદેહ ઉપર છાટ્યો. એ પદાર્થ મુઠ્ઠા ઉપર છાંટતી વેળાએ તેણે બહુજ સાવચેતી રાખી હતી કે તેના એક પગ છાંટો તેના પોતાના શરીર પર કે અમારા શરીર પર પડે નહિ. છેવટે તેણે એ ઘડામાંનો થોડો બાકી રહેલો પદાર્થ એ મુઠ્ઠાના મસ્તક પર તથા છાતી પર છાંટીને ઘડો ખાલી કરી નાંખ્યો. તુરંતજ મુઠ્ઠામાંથી ધુમાડાના ઝોટોઝોટ નીકળવા લાગ્યા અને આખો ઝોરડો ધુમાડાથી ભરાઈ એ ધુમાડાના ઝોટથી અમે આસપાસનું કશું દરજ્ય જોઈ શક્યા નહોતું. હું કે એ પ્રવાહી પદાર્થ કોઈ સખ્ત લેખબના જેવીજ

ખનાવટ હશે. મુડદામાંથી કડકડાટ કરતો અવાજ વારંવાર આવવા લાગ્યો અને બધો ધુમાડો આશ્મો ગયો તે પહેલાં થોડી વારે એ અવાજ બંધ થયો. છેવટે બધો ધુમાડો સાફ થઇ ગયો અને મુડદાની ફરતો માત્ર ધુમાડાનો એક નાનો સરખો ગોટ જ રહ્યો. બે-ત્રણ મિનિટમાં તો એ ગોટ પણ અદશ્ય થઈ ગયો અને જે પથરના બાજઠ પર બે હજાર વર્ષથી કંબલકુમારનું મુડકું પડ્યું હતું ત્યાં માત્ર થોડી સફેદ ખાકજ પડી રહેલી જોવામાં આવી! પેલા તેજબે કંબલકુમારના મૃત દેહનો તફન નાશ કર્યો હતો એટલુંજ નહિ પણ એ બાજઠના પથર પર પણ તેથી અસર થઇ હતી અને કેટલેક રથજો નાના સરખા ખાડા પડી ગયા હતા! માથાએ પેલી રાખની એક મુડી બરી અને તેને હવામાં ઉડાડી મૂકતાં કહ્યું: “ખાકમાં ખાક મળો, માટીમાં માટી મળો, ભૂતકાળમાં ભૂતકાળ સમાઇ જાયો, મૂએલાંમાં મૂએલાં બૂલાઈ જાયો! કંબલકુમાર મરણ પામ્યો છે છે અને ફરી જન્મ પામ્યો છે!”

રાખ અમારી આસપાસ ઉડી રહી અને પછી ભોંયે પડી. એ રાખનાં રજકણોને ઉડતાં અને પડતાં અમે ગંભીરતાથી જોઇ રહ્યાં.

આમા બોલી: “હવે તમે જાઓ અને જો બને તો થોડું ઉઘી લ્યો. મારે ઘણી બાબતોની તપાસ કરવાની છે અને ઘણી બાબતોનો વિચાર કરવાનો છે, કારણકે આવતી કાલે આપણે બધાંને અહીંથી જવાનું છે અને જે રસ્તે આપણે જવાનાં છીએ તે રસ્તે ગયાને તથા જોવાને મને બહુ વર્ષો થઈ ગયાં છે.”

તેની આગળને માન્ય કરીને અમે તેને ત્યાંજ છોડીને ચાલતા ગયા.

અમે અમારા યોગ્ય તરફ જતા હતા, ત્યારે અમે જુવાનના

ઔરડામાં જરા ઠેકીકે કર્યું. જંગલી લોકોના નાચ વખતે અમે ચામાને જઈને મળ્યા તે પહેલાંજ જીવાન ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો હતો, કારણકે તેમનો એ નાચ અને મુઠાંની મશાલોના બડકા એ બધું જોઈને તેને કાંઈ-કાંઈ થઈ જતું હતું. જીવાન પોતાના ઔરડામાં ચતોપાટ પડીને ઘસઘસાટ ઉઘતો હતો. મને સંતોષ થયો કે બિચારા નખળા મનના ચાકરને નસીબે જે વધુ ભયંકર દેખાવો અમે જોયા હતા તે જોવાનું લખાપણું નહોતું. પછી અમે અમારા પોતાના ઔરડામાં ગયા. લલિતે જ્યારથી પોતાનાજ પૂર્વાવતારનું મુઠું જોઈું ત્યારથી તે ડાઘાઈ ગયા જેવો થઈ ગયો હતો, તે ઔરડામાં આવ્યા પછી અત્યંત ગમગીન બની ગયો. હવે તેની સમીપે પેલી ભયંકર અપ્સરા નહોતી એટલે તેણે જોએલા ભયંકર દેખાવો અને તેની પ્રિયતમા ચામાના મરણનું સ્મરણ તેને અત્યંત તીવ્ર દુઃખના ઇંશ દેવા લાગ્યું. તેની એ યાતના જોઈને મને પણ કાંઈ-કાંઈ થઈ જતું હતું. તે પોતાની જાતને દુભાંગી માનવા લાગ્યો, પેલી આરસની તખતી પરનું લખાણ જે ધડીએ પોતાની નજરે પડ્યું તે ધડીને પણ તે શાપ દેવા લાગ્યો અને પોતાની મનોદુર્જનતાને પણ તે શાપ આપવા લાગ્યો. માયાને શાપ દેવાની હિંમત તે ધરી શક્યો નહિ- જે સ્ત્રીની બેદલરેલી શક્તિ હરેક પળે અમારી ચોક્કી કરી રહી હતી તેને શાપ દેવાની કે તેનું ખૂંડે ખોલવાની હિંમત કોણ બીડી શકે ?

શોક અને દુઃખના ઊલરામાં લલિત મારા ખભા ઉપર માથું ટેકવીને બોલ્યો : “ કહો, ઓ કાકાશ્રી ! હવે હું શું કરું ? મેં તે બિચારીને મરવા દીધી, હું તેને જ્યાવવાને કશું કરી શક્યો નહિ, મારી નજર આગળજ તેનું ખૂન થયું, અને પાંચ મિનિટમાં તો તેની ખૂની સ્ત્રીને તેનું મુઠું ઓળખીને હું ચુંબન કરવા દોડ્યો ! ધિક્કાર.

છે મને-મારા જેવા પતિત પશુને ! હું એ મોહના પાશની સામે થઈ શક્યો નહિ ! કેવી ભયંકર જાદૂગરણી ! પણ કાકાશ્રી ! હું તેના પાશમાં-તેની જાદૂ શક્તિમાં પૂરેપૂરો સપડાઈ ગયો છું કે હું બૂલ કરું છું-પરંતુ કાલે પાછો હું એવું ને એવુંજ કરવાનો અને તેના બાહુપાશમાં ઘેરાઈને બૂલ કરવાનો ! જે ફરીથી એ સુંદરી મારી દષ્ટિએ કદાપિ ન પડે તો હું મને પૂરો જાગ્યશાળી માનું અને પછી આ આખા જીવનમાં હું બીજી કેઈ સ્ત્રી વિષે કદાપિ વિચારજ નહિ કરું. પણ હું શું કરું ? લોહચુંબકથી ખેંચાઈને એક નાનીશી સોય તેને જઈ મળે તેવી મારા મનની સ્થિતિ છે; હું અહીંથી ચાલ્યો જવા ઇચ્છું તોપણ હું ચાલ્યો જઈ શકું નહિ એવો હું નિર્જળ મનનો બની ગયો છું. હું તેને છોડી શકતો નથી, મારા પગ મને ઉંચકી જતા નથી, પણ માંડ મગજ હજી સાફ છે અને મારા અંતરમાં તો હું તેને ધિક્કારું છું. અહાહા ! આ બધું કેવું ભયંકર છે ? પેલું-પેલું-મુઠકું ! મારે તે ઉપરથી શું સમજવું ? તે હું પોનેજ હતો ! કાકા ! ઓ કાકા ! હું તેનો વેચાઈ ગએલો મુલામ બન્યો છું અને તે કામરદેશની કામણુમારી કામિની મારો જીવ લીધા વિના રહેવાની નથી ! ”

પછી અત્યારે પહેલીજ વાર મેં તેને કહ્યું કે-“લાઈ ! મારા મનની સ્થિતિ પણ કાંઈ તારા કરતાં વધારે સારી નથી. હું પણ એ સુંદરીના મોહપાશમાં બંધાએલો નાજા મનનો જીવડો છું ! ” લલિતનો એ સુંદરી ઉપર મોહ હતો, છતાં મારે કહેવું જોઈએ કે તેણે મારી તરફ દિલસોજી બતાવી. આ વખત એવી સુંદરી પાછળના મોહને લીધે એક બીજાની ધર્ષા કરવાનો નહોતો તે તે સમજી ગયો. મેં તેને સૂચના કરી કે આપણે અહીંથી નાસી જઈએ, પરંતુ તુરંતજ અમે તે વિચાર માંડી વાળ્યો કારણકે નાસી જવામાં અમે સફળ થઈએ એમ અમને લાગ્યું નહિ; જે ખરી વાત કહું તો અમે

માયાને છોડીને ચાલ્યા જવા તૈયાર થઇએ એમ પણ નહોતું કારણકે અમે સમજદાર હોવા છતાં મોહથી અંધ થએલા હતા! કોઇ આતીને અમને કહે કે, ચાલો હું તમને આ પ્રદેશમાંથી સહીસલામત રીતે જૂનાગઢ પહોંચતા કરૂં, તોપણ અમે જવાને તૈયાર ન થઇએ એટલી પરવશતા અમારા મનની થઈ ચૂકી હતી! જે એક પતંગીયું દીવાના મોહપાશમાંથી મુક્ત થાય તો અમે માયાના મોહપાશમાંથી મુક્ત થઇએ એવી અમારા મનની રિથિતિ હતી. જેવા પરવશ અશીષીયા અને દારૂડીયા હોય છે, તેઓ અશીષુ અને દારૂની લતની ખરાબી સમજે છે છતાં તેમાંથી મુક્ત થઇ શકતા નથી, તેવા પરવશ અમે માયાની સુંદરતાના કેદથી બની ગયેલા હતા; એટલે આ ભપંકર આનંદના ઓશ છોડી જવાને અમે તૈયાર થઇએ તેમ નહોતું!

એક વાર આ કામર દેશની મહારાણીને તેના ખુશા સ્વરૂપમાં જોઈ હોય, તેના સંગીતમય મધુર સ્વરનું શ્રવણ કર્યું હોય, તેના અથાગ જ્ઞાનથી ભરેલા શબ્દો સાંભળ્યા હોય, ત્યારપછી કયો પુરૂષ આનંદના મહાસાગરના બદલામાં પણ એ સુંદરીના સહવાસના આનંદને ઇચ્છાપૂર્વક છોડી દેવાને તૈયાર થાય? મારી વાત તો હું બાળુએ મૂકી દઉં છું, પરંતુ લલિત જેવો જુવાન પુરૂષ તેને છોડવાને કેવી રીતે તૈયાર થાય? અને વળી આ અસાધારણ સુંદરીએ લલિત પ્રત્યે જે અપૂર્વ લલિતભાવ દાખવ્યો હતો, અને બે હજાર વર્ષ સુધી લલિતના વિયોગમાં તે જૂરી રહી હતી તેની તેણે જે સાખી-તીઓ આપી હતી, તે ઉપરથી તો લલિત તેને છોડવા ઇચ્છેજ શાનો?

એ સુંદરી એક પાપી સ્ત્રી હતી એ વાત નિઃશંક હતી; તેના માર્ગમાં કંટકરૂપ થઇ પડેલી ચામાનું તેણે ખૂન કર્યું હતું તે વાત પણ સંસપરહિત હતી; છતાં તે લલિત પ્રત્યે એકનિહ રહી હતી.

તેની ના કહી શકાય તેમ નહોતું. સ્વાભાવિક રીતેજ પુરુષ સ્ત્રીના અપરાધો તરફ ખુબી મંભીર નજરે જોતો નથી, અને ખાસ કરીને જો સ્ત્રી સુંદર હોય અને તેણે કરેલા અપરાધો તે પુરુષ પ્રત્યેના પોતાના પ્રેમની ખાતર કરેલા હોય તો તે તેવા અપરાધોને ક્ષમ્યજ ગણી લે છે !

વળી લલિતના હાથમાં અલારે જે તક આવી હતી, તેવી તક પૂર્વે કોઇ પણ પુરુષને મળી નહોતી, અને એવી તકને લાભ લેવાને લલિતના વિના લલિત કેમ રહે ? આ ભયંકર સુંદરીની સાથે પ્રેમની માંઠ વાળવાથી લલિત એક બેદી અને દુષ્ટ સ્વભાવની સ્ત્રીના પાશમાં પડતો હતો એ વાત ખરી, છતાં કોઇ બીજી સ્ત્રી સાથેના સાધારણ પ્રકારના લગ્નથી પણ જો એ સ્ત્રી દુષ્ટ સ્વભાવની હોય તો તેની દુષ્ટતાના પાશમાં પડવાનો સંભવ રહે છે જ. વિશેષમાં માયાને દુષ્ટ સ્વભાવની કહી શકાય કે કેમ એ પણ એક પ્રશ્ન છે. માયાએ યામાને મારી નાંખી હતી ખરી, પરંતુ આપણે પણ જો માયાના જેટલીજ શક્તિ ધરાવતા હોઇએ અને આપણા પ્રેમમાં યામા જેવો કોઇ કંટક ઉપસ્થિત થાય, તો શું આપણે માયાની પેઠે વત્યાં વિના રહીએ ખરા ? વળી માયાએ યામાને મારી નાંખી તેમાં તેની આજ્ઞાનો ભંગ એ પણ એક કારણ હતું. રાજાની આજ્ઞાનો ભંગ કરવામાં આવે તો તેને તે પોતાનો અશસ્ત્ર વધ કર્યા ખરાખર લાગે છે, અને તેથી ઉશ્કેરાએલો રાજા આજ્ઞાભંગ કરનારનો સશસ્ત્ર વધ કરવા તૈયાર થઇ જાય છે. માયાએ તેવું જ કર્યું હતું. જેમ જેમ આપણે ધરડા થતા જઇએ છીએ તેમ તેમ આપણે વધારે સખ્ત સ્વભાવના થતા જઇએ છીએ. ધરડા પુરુષોની સ્થિતિયુક્તતા એ સખ્ત સ્વભાવના પરિણામ રૂપ હોય છે. આપણા મનુષ્યો સૌ વર્ષની વયથી

વધુ જીવતા નથી, ન્યારે માયા ૨૦૦૦ વર્ષની ધરડી હતી, તો તેના સ્વભાવની સંજ્ઞાઈ કેટલી વધુ હોવાનો સંભવ છે ? એટલે બધી દૃષ્ટિથી જનતાં માયાનું એ કૃત્ય આપણી મનુષ્ય જાતની કાવત્રી બુદ્ધિ અને નીતિને અનુસરીને દુષ્ટ હતું, છતાં વધુ અનુભવ ધરાવનારી, વધારે બુદ્ધિ-શક્તિ ધરાવનારી માયા જેવી વ્યક્તિના એ કાવત્રો ન્યાય તોળવાને આપણે અપણું માનવીઓ છીએ તે જૂઠું જોઈતું નથી. આપણે તેના જેટલા જ અનુભવવૃદ્ધ હોત તો કેવી રીતે વર્ત્યા હોત તે આપણે અત્યારે કેમ કહી શકીએ ? માયાનો જીવનનો ઉદ્દેશ 'પ્રેમ' સિવાય બીજો કશો ન હતો. 'પ્રેમ'ને તો આપણે દુષ્ટ નથી માનતા. તો પછી 'પ્રેમ'ની સિદ્ધિને માટે તેણે નીપજાવેલું સામાનું મરણ એ શું તેની દૃષ્ટિએ એક ક્ષુબ્ધ વાત નથી ? શું એવી ક્ષુબ્ધ વાતોની ખાતર માયા પોતાના પ્રેમનો ભોગ આપવાને તૈયાર થઈ શકે ? હવે એક બીજી વાતનો વિચાર કરીએ. સાધારણ લગ્નથી લલિતને આવી અસાધારણ સુંદરી પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ નહોતો, પોતા પ્રત્યેની આવી દિવ્યભક્તિ મળવાનો સંભવ નહોતો, એવા લગ્નથી પ્રાપ્ત થનારી પત્નીમાં આવું જ્ઞાન, આવી ભેટી શક્તિઓ વગેરે ન જ હોય અને માયા જેવી પત્નીનો પતિ થવાથી જે અસાધારણ સત્તા પ્રાપ્ત થાય તેનો તો અન્યથા સંભવ જ હોઈ શકે નહિ. અને પેલું અમર યોગન ! તે તો માયા જેવી અમર અપ્સરા જ આપી શકે-ખીજ કોઈની મગદૂર નથી. જોકે લલિત માયાના મોહપાશમાં પડવાથી બહુ શરમાઈ ગયો હતો, બહુ શોકાતુર થઈ ગયો હતો, અને આવા સંયોગોમાં કોઈ પણ સારો માણસ શરમાઈ મથા વિના ન જ રહે, છતાં એકંદર રીતે આવા અસાધારણ ભાગ્યોદયનો ત્યાગ કરીને નાસી જવાનો વિચાર લલિત ન કરે, તો તેમાં કોઈ જ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નહોતું.

મારા અભિપ્રાય તો એવો છે કે જો આ સુંદરીને છોડીને લલિત નાસી ગયો હોત, તો તે જરૂર ગાંડો બની જતો! હું પોતે પણ માયાને ચાહું છું. કોઈ સ્ત્રી આખી જીંદગી સુધી મારા પર પ્રેમ ધરાવે, તે કરતાં માયા માત્ર પાંચ-સાત દિવસ પ્રેમ ધરાવીને મારી સાથે રહે, તો હું પહેલી પસંદગી માયાના પ્રેમનેજ આપું. આવું કહેવા માટે મને કોઈ મૂર્ખ કે ગાંડો કહે, તો હું તેને એમજ કહું કે માયાને ધુંધટભર જોયા પછી તુરંત તેને ધુંધટ વિના જોવાની મોજ તમે આખી નથી, તેથીજ તમે મને મૂર્ખ કે ગાંડો કહો છો; અને જો તમે એ મોજ એક વાર મેળવો તો તમે પણ મારી સાથે માયા ઉપરના પ્રેમથી જરૂર મુગ્ધ બનીને મારા જેવાજ વિચાર ધરાવો. એક સ્ત્રીની દૃષ્ટિને માયાની સુંદરતા કેવી દેખાતી હશે તે હું કહી શકતો નથી-હું તો માત્ર પુરૂષની દૃષ્ટિનીજ વાત કહું છું કારણ-કે હું પુરૂષ છું.

આશરે બે કલાક સુધી હું અને લલિત આ પ્રમાણે વાતો કરતા બેઠા. એક પછી એક બનેલા ચમત્કારિક બનાવોથી અમારાં મન ચકિત થઈ ગયાં હતાં અને અમારી વૃત્તિઓ ધ્રુજ રહી હતી. આ બધું જાણે કે સ્વપ્ન હોય કેવા કોઈ જાદૂગરની દુનીયા હોય એવું લાગતું હતું. કોણે ધાર્યું હતું કે પેલી પુરાતન આરસની તખ્તી ઉપરનું લખાણ ખરું નીવડશે? અને એ લખાણમાં સમાયેલું સત્ય સાબીત કરવાનું અમારા લાગ્યમાંજ લખાયેલું હશે એવુંએ કોણે ધારવું હતું? આ અમર અપ્સરા લલિતનેજ કંબલકુમારના અવતાર તરીકે આજે બે હજાર વર્ષ પછી જોશે, લલિતને તે પોતાના પ્રેમથી મુગ્ધ બનાવશે, અને કંબલકુમારનીજ પ્રતિમા રૂપ આ લલિત પોતે છે તેની સાબીતી રૂપે આટલાં વર્ષ સુધી તેનું મુઠ્ઠું જળવાઈ રહેલું લલિત પોતે જોશે એવું કોઈના સ્વપ્નમાં પણ

કર્માંથી હોય ? પરંતુ એ બધું ખરેખર બન્યુંજ ! અમે જે જે જોયું હતું તે ઉપરથી એ બધી વાત સાચે સાચી હતી એમ માન્યા વિના અમારા જેવા સાધારણ બુદ્ધિશક્તિવાળા માણસનો છુટકો નહોતો. છેવટે અમારી બુદ્ધિ પ્રમાણે બહુ-બહુ વિચાર કરી, અમારું ભવિષ્ય માત્ર પ્રભુના હાથમાં જ ગોળી, જે કાંઈ થાય તે જોઈ લેવાનો કે સહી લેવાનોજ વિચાર કરી અમે સુષ્ટ ગયા. “ ન જાણ્યું જનકીનાથે પ્રભાને શું થવાનું છે ” તેમ આવતી કાલે હવે શું થશે તેની ચિંતા અમે માત્ર પ્રભુનેજ સોંપી.

*

*

*

*

પ્રિય વાચકો ! આ વાર્તાના અધૂરો રહેલો ભાગ હવે “અમર અપ્સરા-ભાગ ૪ થા” માં વાંચવા તરફી લેશો. જેઓ પોરટની પાંચ આનાની ટીકીટો અમને મોકલી આપશે તેમને ચોથો ભાગ ટપાલ રસ્તે ધર બેઠે પહોંચાડવામાં આવશે. એ ભાગમાં આ વાર્તા પૂરી થશે.

પુસ્તક મળવાનું સ્થળ:—

મહાદેવ રામચંદ્ર બાગુષ્ટે.

ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ.

મોઢામાં મોઢું સરનામાં સરતું અને સાદું,

શાક, પાક, પકવાનશાસ્ત્ર,

મનુષ્ય જીંદગી નીભાવવાને ખોરાક એ મુખ્ય ચીજ છે. પરંતુ જો તે રીતસર તૈયાર કરવામાં ન આવે તો દેહનું ચોપણુ કરવાને બદલે ચુંક, શળ, કલટી, આફરો, ગાંઠો, મરડો, અજીર્ણ વિગેરે અનેક દરદો ઉત્પન્ન કરે છે. અને તેથી ખોરાક કેવી રીતે તૈયાર કરવો તેનું જ્ઞાન ને ધંધાના માહીતગારો માટેથી મેળવી આપવામાં આવ્યું છે. આમા દક્ષીણી, મદ્રાસી, બેંગાલી અને પંજાબની રીતરીવાજના શાક પાક પકવાન મુરખાં, અથાણાં, જાતો કઠીઆં; ચટાણી અને મસાલાદિ ૫૫૦ વિવરણો સમઘ છે જેવા કે પારસી રીતનો શાકનો સાદો મસાલો, શાકદાળનો અરમ રાઇનો મસાલો, ચટાણીયા બનાવવાની સુચના વિગેરે સરકો બનાવવાની રીત, રોરડીનો સરકો ગોળરો રકો લીબુના રસનો, પરંટા, પીરતાની પાપડો દુધનીપુરી, કોલાનીપુરી ખારીપુરી પચામૃત ગમનમાંડીયા પાઉ બરફી બદામની રોટલી ખાસુદી દુધતાં ખીસકોટ મજાં ખીસકોટ ખીરજ, કુલ્લચડી, ફરીયા, ફાફડા, ખનુરાનાં પેંડા, સુકા પેંડા ખારમીનીચમ મીકાઈ, એલસુર માવાનો બદામનો મરડો, મોહનયાળ, મોહક, બાટો, બાટી મારવાડી, પુરખીયામોહક, બુંદીનાં લાકુ દળના લાકુ, શીખડ, ખાસુદી, હલવો કરવાની રીત, ચૂનરફેણી બનાવવાની રીત, કુલ્લકા મુરખા કરવાની રીત આંબળાનો મુરખો, બદામનો, અજીરનો અનભાસ આદિ જાત જાતનાં મુરખા તથા સાદાપાક ગુંદરપાક, બદામપાક, મેથીપાક, સાલમપાક, લસણપાક, અડદીયાપાક આદિ જાત જાતનાં પાક એમ સર્વ વિવરણો આમાં સમાવેશ છે, આજ સુધી બહાર પડેલાં આવાં પુસ્તકોમાં આ એક છે. સેન જેવા કાવળ, સુંદર છપાઈ તથા પાકું સોનેરી પુકું છતા કિંમત માત્ર રૂ. ૧-૮-૦૦ પોસ્ટેજ ૦-૬-૦.

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુટે બુકસેલર.

ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ.

ધર્મ વિજય પ્રી. પ્રેસ અમદાવાદ.

